

İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)

Ayşe Aksu*

Öz

İngiltere'nin ileri gelenlerinin İngiliz misyoner cemiyetleriyle işbirliği yaparak 1846'da Malta adasında kurdukları Protestan koleji, Doğu insanlarına ışık ve medeniyet getirmek, yerli gençleri Batı dünyasının değerleriyle ve bilgi birikimiyle buluşturmak amacıyla yola çıkmıştır. Kurulduğu sıralarda Akdeniz'in ortasında bir deniz feneri (beacon light) olarak adlandırılmıştı. Yirmi iki yıl faaliyetini sürdüren bu kolejde Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlardan gelen çeşitli milliyetlere mensup gençler yetiştirildi. Bu makalede öncelikle Malta'nın misyonerler açısından önemi ve adadaki öğretim kurumlarına kısaca değinilecek, ardından kolejin kuruluş amaçları, kurucuları ve ders müfredatı incelenecektir. Kolejle ilgili hüküm ve değerlendirmeler ise sadece eğitim-öğretim pratikleriyle sınırlanmayarak, kurumla bağlantılı olan ve hakkında bilgi edinilebilen kişilerin biyografilerinden hareketle bunlar zenginleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Malta Protestan Koleji, Londra Yahudi Cemiyeti, Samuel Gobat, Lord Shaftesbury, Yusuf Ziya el-Halidi, Cyrus Hamlin, Mürted Selim Efendi, Abdo Debbas.

The British Beacon Light in Malta: Malta Protestant College (1846-1868)

Abstract

The Protestant College founded in 1846 by the prominent people of England with the cooperation of the missionary societies set out to bring light and civilization to the East people, and bring the local youth together with the values of the West. It was named as a beacon light in the middle of the Mediterranean Sea in the days of its foundation. In this college, which continued its activities for twenty-two years, it was trained a lot of young people belonging to various nationalities from the Middle East, Anatolia and the Balkans. This article will first touch upon Malta's missionaries and briefly refer to the educational institutions on the island, and then examine the aims, founders and curriculum of Malta College. The judgments and evaluations of the college will not be limited only to educational practices, but will be enriched by the biographies of those who are related to the institution and who can be informed about it.

Keywords: Malta Protestant College, London Jews Society, Samuel Gobat, Lord Shaftesbury, Yusuf Ziya el-Halidi, Cyrus Hamlin, converted Selim Effendi, Abdo Debbas.

* Dr. Araştırmacı/yazar, İstanbul/Türkiye, ayse_aksu07@yahoo.com

Giriş

Dünya tarihinde siyasi ve toplumsal değişimlerin en yoğun yaşandığı 19. yüzyıl özellikle Avrupa devletlerinin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki sömürgecilik faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Hindistan-İran-Ortadoğu hattındaki İngiliz sömürgeleri, keza Hint Okyanusu'ndan başlayarak Ortadoğu'ya ve daha ziyade Kuzey Afrika'ya yayılan Fransız sömürgeleri dünya sathının eski sahiplerini, eski imparatorlukları yok ederken, yerel değerleri, anlayışları ve yerel grupları alt üst etmişlerdir. Elbette adı geçen iki bloktan başka ülkeler de sömürgecilik yoluyla kendilerine pay alma mücadelesini sürdürmüşlerdir. Fakat İngiltere ve Fransa bu konuda başrolü oynamışlardır.

Bir yörenin sömürgeleştirilmesinde ilk adımlar askeri ve siyasi hamlelerle atılmakla birlikte bu iki aşamanın tamamlanmasının ardından farklı bir boyuta geçilmektedir. Bu boyut o sömürgecinin sürdürülebilir/berdevam olmasını sağlamaktır. Bunun yolu da “yabancıların” devreden çıkartılması, bunun yerine yerli insan gücünün istihdam edilmesidir. Daha açık bir ifadeyle, yeni coğrafyanın elde tutulabilmesi orayı yönetecek vali, asker, politikacı, tüccar, sanatçı, akademisyen, basın mensubu gibi lokomotif kadroların yerlilerden oluşturulmasına, mümkün merteye “yabancılardan” arındırılmasına bağlıdır. Hal böyle olunca yerli gençlerin yerli kadrolar olarak yetiştirilmesi bağlamında “okullaşma” faaliyetlerinin hızla gündeme alınması kaçınılmazdır. Bu sebeptir ki, herhangi bir İngiliz veya Fransız sömürgesinde askeri ve siyasi müdahale ile okullaşma eş zamanlı olarak yapılır. Bunun en çarpıcı örneğini Hindistan ve Afrika'da görebiliriz.¹

İngiltere'nin Hindistan topraklarından sonraki sömürge planında Osmanlı hakimiyetindeki Ortadoğu ve Anadolu coğrafyası olduğu bilinmektedir. Bu süreçte İngiltere ve Amerika menşeli misyoner cemiyetleriyle el ele verilerek (ideal birli-

1 Bu konuda ve genel sömürgecilik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2004; Işıl Pehlivanoğlu, *Assia Djebar'ın L'Amour, La Fantasia ve La Disparition de La Langue Française Başlıklı Romanlarında Sömürgecilik Ekseninde Dil ve Kimlik*, Ankara Üniversitesi, YL. Tezi, 2010; Yücel Bulut, “Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”, *Sosyoloji Dergisi*, 2003, S. 6, s. 71-106; H. Bayram Soy, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar”, *Bilgi Dergisi*, 2004, S. 30, s. 173-202; Nadia Saleem-Faqiha Rizvi, “The Lingering Impact of Colonization on Pakistan: Negative or Positive?”, *Journal of South Asian Studies*, 2011, S. 26, s. 401-410; Sajjid Athar Abbas Rizvi, “Kalküta”, *DİA*, c. 24, s. 265-267. Erdoğan Uygur-Fatma Uygur, “Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2013, S. 3, s. 273-286; Ömer Osman Umar, “Suriye'de Fransız Emperyalizmi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2002, S. 1, s. 297-310; Lakshmi Iyer, “The Long-term Impact of Colonial Rule: Evidence from India”, *Harvard Business School Working Paper*, No. 05-041, 2004, s. 1-38; M. Tahir Kılavuz, “Merkezde ve Sömürgelerde Kilise-Devlet İlişkisi: Britanya Hindistanı ve Fransız Afrikası'nda Sömürge Devleti ve Misyonerler”, II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı II, İstanbul 2013, s. 389-407.

ği demek daha doğru olacaktır) «yerli kadroların» yetiştirilmesi işine girilmiştir. Bu noktada misyoner cemiyetleri kısmen kendi hedeflerinden tavizler verme pahasına da olsa sömürge güçlerine omuz vermekten geri durmamışlar, karşılığında ise kendileri için rahat çalışma sahaları kazanmışlardır. Dolayısıyla bir bölgede açılan bir yabancı okulun asıl anlamı, o ülkeyi yönetecek bir «yerli okumuşlar zümresini» yine yabancılar eliyle vücuda getirme projesi olmaktadır.

Yerli okumuşlar zümresinin en bariz özelliği her şeyden önce yabancı dille öğrenim görmesi, “yerel kültür ocaklarından” uzaklaştırılması ve Batı dünyasının kültürü, değerleri ve hayat tarzıyla aşılmasıdır. Bu sonucun alınmasında “din değiştirme” kademesi çok sonraya ertelenmekte, burası misyonerlere bırakılmaktadır. Yetiştirilen “yerli okumuş modeli” böylece özünde kendi toplumundan farklı bir anlam ve değer dünyasına sahip yeni bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu minvalde İngiltere'nin 1846 yılında Malta'da açtığı bir kolej bu süreçler katmanına en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir. Kurucularının kahir ekseriyeti İngiliz devlet ricalinden, askeriyesinden ve eğitim sahasından kimsele olmasına rağmen kuruluş amacı tamamen dinî bir söylemle ilan edilmiştir. Müfredatında Avrupa ve Doğu dillerinin eşit oranda bulunması da yine sömürgecilik-evangelizasyon işbirliğinin açık göstergesidir. Şöyle ki, yerli öğrencilere Avrupa dillerinin öğretilmesi, onların ülkelerindeki lokomotif kadrolara hazırlanacağına, yerel dillerin öğretilmesi ise misyonerlik hizmetinde yer almaya hazırlanan Avrupa kökenli gençlere işaret etmektedir. Teoloji bölümü dışındakilerin tabii olduğu müfredatta yer alan İngiliz, Alman, Fransız ve İtalyan edebiyatı, Doğu dilleri ve edebiyatı, tarih, siyasal iktisat, hukuk felsefesi, matematik, doğa felsefesi, kimya, botanik, jeoloji, mineraloji, doğal tarih, resim, inşaat mühendisliği ve mimarlık derslerinin yanında dinî öğretim adına sadece *teoloji* ve *ahlak felsefesi* derslerinin bulunması seküler tarafı çok ağır basan bir kurumla karşılaşıyor olduğumuzu göstermektedir. Bu da koleji, kuruluş bildirgesinin aksine, dinî amaçlardan ziyade dünyevi amaçlara hizmet eden bir kurum hüviyetine büründürmektedir. Öte yandan bu müfredattan geçen öğrencilerin seçtikleri meslekler ve çalıştıkları sahalarda Malta Koleji'nin kuruluş felsefesinin, kurucularının Hindistan ve Ortadoğu'daki sömürge faaliyetlerinde yararlanabilecekleri kişileri yetiştirmek olduğunu ispatlamaktadır. Bu yönüyle Malta Koleji bir “seküler misyoner okulu” olarak tanımlanabilir.

Osmanlı hakimiyeti dışındaki bir coğrafyada kurulan, buna mukabil Osmanlı topraklarındaki tüm kesimleri hedef kitle olarak kabul eden bu kolej eğitim tarihimizin adeta kayıp bir halkası gibidir. Zira gerek Osmanlı tebasından kişileri yetiştirmiş olması, gerekse Osmanlı sahasında görev yapan Amerikalı misyonerlerle olan sıkı irtibatı bu koleji Batılılaşma tarihimizde yer almaya hak kazandırmaktadır. Özellikle yabancı okullarla ilgili çalışmaların İngiliz okulları bahsinde

atlanmaması gereken bir kurumdur. Kendisinden sonraki misyoner okullarının sekülerleşmesine öncülük ettiği göz önüne alınırsa, ülkemizdeki yabancı kolejlerin tahlilini yapan araştırmacılara bir hayli katkısı olacağı söylenebilir. Malta Koleji böyle bir iddiada bulunurken yine de mütevazı davrandığını, bu makalede kendisini tanıttıktan sonra ortaya koyacaktır.

Misyonerler Açısından Malta'nın Önemi

Malta jeo-stratejik konumu itibarıyla Anadolu'ya, Afrika'ya veya Ortadoğu'ya gönderilen misyonerlerin bir nevi toplanma merkezi haline gelmişti. Bu sebeple Avrupa ve Amerika menşeli pek çok misyonerlik cemiyeti Malta'da birer istasyon açmışlar, misyonerlerinin sahaya girmeden evvel ihtiyaç duydukları dilleri öğrenmeye başlamalarını ve yöreyi tanımalarını sağlamışlardır. Bunlardan *Church Missionary Society* (CMS, Kilise Misyonerlik Cemiyeti)² 1815'te Malta'yı merkez alan bir Akdeniz Misyonu (Mediterranean mission) kurdu. Çünkü orası "faaliyetleri her yöne genişletmeye müsait bir üstü." Amacı ise Doğu kiliselerini uyandırmaktı. Bu uyanışın, Doğu kiliseleri tarafından Hıristiyanlaştırılmaları lazım gelen Müslümanları da etkileyeceğine inanılıyordu.³ Bu cemiyetin Malta'ya gönderdiği ilk misyoner William Jowett'tir (1787-1855). Kendi cemiyeti için çeşitli çalışmalar yapmış olan Jowett, çok geçmeden adaya gelecek olan Amerikalı misyonerlerin en büyük rehberi ve hamisi olacaktır. *London Missionary Society* (LMS, Londra Misyonerlik Cemiyeti) ise 1818'de misyoner Samuel S. Wilson'ı adaya göndermişti. İtalyanca ve modern Rumca öğrenmekle uğraşan Wilson bir taraftan da İncil ve dinî risaleler dağıtmak üzere ufak bir cemiyet kurmuştu. *British and Foreign Bible Society* (BFBS, İngiltere ve Yurtdışı İncil Cemiyeti)'nin Akdeniz görevlisi olarak İstanbul'a tayin edilen Henry D. Leeves aynı cemiyetin İzmir temsilcisi Benjamin Barker'le birlikte bir taraftan Malta'da ve Moskova'da basılan kitapları dağıtmak, bölge dillerine çeviriler yapmak ve bilgi toplamakla vazifelendirilmişti. İngiltere'nin Malta konsolosluğu resmi papazı olan ve 1820'de istifa ederek BFBS'nin temsilciğine geçen Williamson da adada çalışmalar yapmış isimlerdendi.⁴

Osmanlı topraklarına American Board adlı misyonerlik teşkilatı tarafından gönderilen ilk Amerikalı misyonerler P. Fisk ve L. Parsons faaliyetlerine Mal-

- 2 Bu cemiyet hakkında geniş bilgi için bkz. Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları-I", *Dinî Araştırmalar*, 2013, S. 43, s. 11-46; A. M. Nurdoğan, "Üyeleri ve Gelir Kaynakları-II", *Dinî Araştırmalar*, 2014, S. 44, 13-42; A. M. Nurdoğan, "Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları-III", *Dinî Araştırmalar*, 2014, S. 45, s. 60-92.
- 3 Charlotte van der Leest, *Conversion and Conflict in Palestine: The Mission of the Church Missionary Society and Protestant Bishop Samuel Gobat*, YL. tezi, Leiden 2008, s. 115.
- 4 Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Kutadgubilig*, Mart 2008, S. 13, s. 305-307.

ta'dan başlamış (1820), görev yerlerine gittikten sonra defalarca bu adaya gelip kalmışlardır.⁵ Filistin'de görevlendirilen meslektaşları William Goodell, Isaac Bird ve aileleri 1823'te Malta'ya gelerek birkaç ay dil öğrenmişler, oradaki matbaada çalışmışlar ve görevleriyle ilgili malumat toplamışlardır. 1828'de Beyrut'taki istasyonlarından kesin dönüş yaptıklarında da gelip soluklandıkları yer Malta adasıydı.⁶ 1822 sonunda Malta'ya gelen Jonas King pek çok defa adaya gelerek çeşitli çalışmalara iştirak etmiştir.⁷ 1826'da İzmir'e görevlendirilen Rev. Elnathan Gridley ve Rev. Josiah Brewer burada bir müddet kaldıktan sonra görev yerlerine geçmişlerdir.⁸ Amerikalı misyonerler için ada o kadar önemli bir hal almıştı ki, American Board genel sekreteri Rufus Anderson Yunanistan ziyareti öncesi Ocak 1829'da Malta'ya gelerek burada iki ay kalmış ve misyonerleriyle ilgili meseleleri halletmeye çalışmıştı.⁹ 1824'te kurulan *Wesleyan Methodist Missionary Society* (Metodist Misyonerlik Cemiyeti) adaya John Keeling'i temsilci olarak atadı. Eski bir Katolik olan Dr. Naudi öğretmenliğinin yanı sıra bu cemiyetin temsilciliğini de yapıyordu.¹⁰ Görüldüğü üzere İngiltere ve Amerika'da 19. yüzyılın başında ortaya çıkan birçok cemiyet Malta adasını bir atlama taşı olarak seçmiş ve Anadolu ve Ortadoğu'ya oradan yayılmışlardır.

Öte yandan misyonerlik cemiyetleri Malta'da matbaalar kurmuşlardır. CMS 1822'de İngiltere'den gönderilen bir matbaa makinesini Malta'da faaliyete geçirerek 1825'te Arapça yayınlar yapmaya başlamıştır.¹¹ Aynı matbaada CMS'den J. A. Jetter, İzmir misyoneri Peter Fjellstedt ve yerli yardımcı Yusuf Efendi'den oluşan bir ekip Türkçe kitaplar basarak Türkçe konuşan tüm bölgelere ulaştırmışlardır.¹² Malta'daki Protestan matbaacılığının önde gelen simalarından Ahmed Faris eş-Şidyak da bu matbaada çalışmış, tercümeleleri ve çeşitli kitapları basılmıştır. Ayrıca 1867'de kaleme aldığı *el-Vâsıta fî Marifeti Malta* adlı eserinde adanın tarihi, coğrafyası ve sosyal durumuyla ilgili kayda değer bilgiler vermiştir.¹³ LMS

5 *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, haz. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 104-111, 351-354.

6 Edward G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York 1883, s. 75 ve 106.

7 Mehmet Ali Doğan, "Jonas King: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Yunanistan'da Bir Amerikalı", *Türk-Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler*, Doğu Kitabevi, 2014, s. 32-37.

8 Joseph Tracy, *History of the American Missions to the Heathen*, Worcester: Spooner & Howland Yayınları, 1842, s. 176.

9 Joseph Tracy, s. 218.

10 John. O. Choules-Thomas Smith, "Malta", *The Origin and the History of Missions*, Boston 1837, c. 2, s. 201.

11 Geoffrey Roper, "Arabic Books Printed in Malta 1826-42: Some Physical Characteristics", *Journal of Semitic Studies*, 2004, S. 15, s. 111.

12 Geoffrey Roper, "1830'larda Malta Matbaası'ndaki Türkçe Basım ve Yayıncılık", *Kutadgubilig*, Mart 2010, S. 17, s. 195-204.

13 Atilla Çetin, "Faris eş-Şidyak", *DİA*, c. 12, s. 168-170.

misyoneri Wilson da orada bir matbaa kurmuş, 1826'dan 1834'e kadar burada 132.000 nüsha kitap basılmıştır.¹⁴ American Board misyoneri Daniel Temple'ı bir matbaa makinesi eşliğinde 1822 yılında Malta'ya gönderilmiştir.¹⁵ Bu matbaa 23 Aralık 1833 tarihinde İzmir'e taşınmıştır.¹⁶

Malta Koleji Öncesinde Adadaki Eğitim Kurumlarına Genel Bakış

İngiltere'nin adayı ele geçirmesi öncesinde Katolik Kilisesi'nin, dolayısıyla Cizvitlerin buradaki etkinlikleri uzun yıllar yoğun bir şekilde devam etmişti. Bunun eğitim alanına yansımaları ise *Collegium Melitense* adlı Cizvit kolejidir. Valetta'da 1592'de kurulan bu kolejde 1658'e kadar sayıları 100'ü aşmayan öğrencilerine gramer ve beşeri bilimler konularında dersler verildi. Bu öğrencilerden bazıları İtalya'daki, çok azı da Fransa'daki üniversitelere giderek eğitimlerini ilerletiyorlardı. Büyük Üstat Nicholas Cottoner 1676'da oranın bir şubesi olarak bir anatomi ve cerrahlar okulu açtı.¹⁷ 1768'de Büyük Üstat Pinto, Avrupa'daki anti-Cizvit hareketinin bir uzantısı olarak onların ve cemiyetlerinin yasadışı olduğunu ilan ederek hepsini adadan sürdü. Ertesi yıl onların kolej binalarında bir üniversite kurdu. Malta Üniversitesi'nin 1771'de yayınlanan ilk yönetmeliğinde beş yıl öğretim verecek tıp ve cerrahlık fakültesinin programı da belirlenmişti. Üstat Pinto aynı yıl iki ünlü şahsı buraya atadı. Dr. Giorgio Lucano botanik dersleri verecek, Dr. Michelangelo Grima ise anatomi derslerine girecekti. Ayrıca bu iki hekim, üniversiteyle bağlantılı olarak yeni kurulmuş olan Tıp Koleji'nde (Collegio Medico) de derslere gireceklerdi.¹⁸

Adayı 1795'te işgal eden Napolyon eğitim sistemini yeni baştan tanzim ederek mevcut üniversiteyi bir "teknik üniversiteye" dönüştürdü ve *Ecole Centrale* adını verdi. Burada matematik, fizik, kimya, coğrafya, tarih, uzay geometrisi, mekanik bilim, denizcilik ve Doğu dilleri bölümleri vardı.¹⁹ Yukarıda bahsedilen

14 Geoffrey Roper, *Arabic Printing in Malta 1825-1845: Its History and Its Place in the Development of Print Culture in the Arab Middle East*, Durham Üniversitesi, Doktora tezi, 1988, s. 114. CMS matbaası hakkında geniş bilgi için bkz. Geoffrey Roper, *aynı tez*, s. 105-113.

15 "Instructions to Mr. Temple", *The Missionary Herald*, Ekim 1822, Vol. 18, s. 335.

16 Edwin E. Bliss, "The Missions of the American Board in Asiatic Turkey (1831-1887)", *The Missionary Herald*, Temmuz 1888, Vol. 84, s. 296; Mehmet Ali Doğan, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story", *American Missionaries and the Middle East*, (ed) Mehmet Ali Doğan-Heather J. Sharkey, Utah Üniversitesi Yayını, 2011, s. 16.

17 Carmel Cassar, "Education in Hospitaller Malta", *Yesterday's Schools: Readings in Maltese Educational History*, (ed) R. G. Sultana, Malta: PEG Yayınları, 2001, s. 17. Yazar 1703'te Piskopos Cocco Palmier tarafından diyakoz yetiştirilen bir ilahiyat okulunun da açıldığı belirtmekte (s. 23) ise de hakkında bilgi vermemektedir.

18 Stanley F. Randon, "History of the Foundation of the School of Anatomy and Surgery", *Malta Medical Journal*, Aralık 2006, S. 4, s. 46.

19 Ronald G. Sultana, "Technical and Vocational Education in 19th Century", *Yesterday's Schools: Readings in Maltese Educational History*, (ed) R. G. Sultana, Malta: PEG Yayınları, 2001, s. 72-73.

anatomi okulu da oraya bağlı bir tıp fakültesi oldu.²⁰ Misyoner Pliny Fisk bu kurumun gelirlerinde, 1800'de başlayan İngilizlerin idaresiyle birlikte bir azalma gözlemlendiğini, lakin destek için hâlâ bağışlar yapıldığını belirtmektedir. Onun raporunu yazdığı 1822 yılında 15-20 profesör, 200 de öğrenciye sahip olan bu üniversitede CMS ile çalışmakta olan Dr. Naudi de kimya profesörüydü.²¹ 1837'de 490 öğrencinin okuduğu üniversitenin maddi kaynakları, Cizvitler dönemindeki mal mülk ve gelirlerin üniversiteye tahsisıyla elde ediliyordu.²²

Bütün bu tarihi kayıtlar ışığında Malta'ya İngiltere'nin gelişinden önce halk katmanlarına yönelik hemen hemen hiçbir eğitim müessesesi açılmadığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil İngilizlerin temel felsefeleri olan emperyalist yayılcılık projesine alt yapı hazırlamak amacıyla İngilizce öğretimini ve okullaşmayı en alt yaş basamaklarına kadar indirme çabaları Malta'da da hayata geçirilmiştir.²³ Bu istikamette hızlı bir okullaşma dönemine girilmiştir. 1837'de Malta genelindeki özel okul sayısı 82'ydı.²⁴ 1842 verilerine göre dokuz devlet ilkokulundaki öğrenci sayısı 1296, 135 özel okula devam eden öğrenci sayısı ise 2537'ydı. 1858'e gelindiğinde 46 ilkokulda 4965, 178 özel okulda da 3832 öğrenci okumaktaydı.²⁵ Ayrıca Mdina'da bir ilahiyat okulu ile Malta Üniversitesi'ne bağlı bir de lise açılmıştı.²⁶

Malta'yı bir üs gibi kullanan Amerikalı misyonerler Fisk ve Parsons raporlarında adadaki eğitim kurumlarıyla ilgili bilgiler de vermişlerdir. 1822'deki bir raporunda Fisk 1818 yılında Katolik papaz *Don Luigi Camilleri*²⁷ tarafından açılmış olan bir okuldan bahsetmektedir. Bundan sekiz yıl evvel geldiği Malta'da 30-40 kadar çocukla başlayan bu okul İspanya'nın Malta konsolosu Mr. Migino'nun maddi desteğiyle büyüyen okul ücretsiz öğretim vermekteydi. Lancaster öğretim metodunun kullanıldığı okula bir kız bölümü eklenmişti. Fisk'in gezdiği tarihte mevcudu 150 idi.²⁸ Başlangıcından 1826'ya kadar 241 öğrenci öğrenim görmüştü. O sene yaşları 12-13 arasında olan öğrencilerinin mevcudu 97'ydı. Okuma,

20 Carmel Cassar, s. 17.

21 *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 359.

22 Robert M. Martin, *History of the British Possessions in the Mediterranean*, Londra 1837, s. 238.

23 Bu konuyla ilgili daha geniş veriler için bu başlık altındaki makalelere ek olarak yine *Yesterday's Schools* kitabından "Joseph M. Bricant'ın "The Language Question and Education" ve Josienne Said'in "A. V. Laferia and Education: Post-colonial Approach" başlıklı makalelerine bakılabilir.

24 Robert M. Martin, s. 239.

25 George Cassar, "A Glimpse at Private Education in Malta 1800-1919", *Melita Historican*, 2000, S. 13, s. 66.

26 Ronald G. Sultana, s. 79.

27 Fisk bu papazın bir Malta yerlisi olduğunu, annesinin İspanyol olması hasebiyle İspanya'da eğitim gördüğünü ve orada otuz beş yıl yaşadığını söylemektedir.

28 *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 358-359.

yazma, hesap, İtalyanca ve Latince dilbilgisi öğreniyorlardı. Nisan 1822'den beri açık olan kız okuluna ise 92 öğrenci okumuştı. O yılki sayıları 46'ydı. Onlar da okuma, yazma, aritmetik ve el işi öğreniyorlardı. Yetişkinler için de okuma, yazma ve aritmetik öğretilen akşam dersleri vardı.²⁹

Valetta'da 1819'da kurulan *Normal School Society* (Öğretmen Okulu Cemiyeti) o yıl aynı şehirde bir ilkokul açtı. 1829'a kadar burası 220 erkek, 200 kız çocuğuna eğitim verdi.³⁰ Fakat cemiyetin 1829 tarihli raporunda bu okulun bir öğretmen okulu olduğu kaydedilmiştir.³¹ Muhtemelen ya başlangıçtaki okul geliştirilerek seviye yükseltildi ya da öğretmen yetiştirmek için ilave bir bölüm tesis edildi. Fisk, Citta Vecchia şehrinde bir tür kolej sayılabilecek bir okul hakkında fazla bilgi toplayamadığını belirttiikten sonra Maltalıların başlıca okuma yazma kurumlarından birinin Şövalyeler Kütüphanesi olduğunu eklemektedir.³²

1822 yılında Valetta şehrinde *Joseph Naudi*'nin başında bulunduğu bir Lancaster okulu faaliyeteydi. Devletin burası için kamu binalarından birini tahsis ettiği okulda 200 erkek, 150 kız talebe okuyordu. Kuruluşundan itibaren 606 erkek ve 330 kız öğrenci kayıt yaptırmıştı. Altı da Yahudi öğrencinin bulunduğu kurumun yılda yaklaşık 800 dolar tutan harcamalarını, Maltalıların ve İngiliz sakinlerin bu maksatla kurdukları bir cemiyet karşılıyordu. Askeri vali Sir Manly Power da okulun hamisiydi.³³

Araştırmacı George Cassar İngilizler döneminde hayata geçirilen bazı özel okulların isimlerini vermektedir: *Melita House Academy*, *St. George School*, *Writing Academy*, *Augustinians's School*, *Bishop's Seminary*, *Malta Infant School* ve İngiliz hükümetinin 1842'de açılmasına izin verdikleri Cizvitlerin Convitto adlı bir yatılı okulu.³⁴

29 "Education Societies", *The Missionary Register*, 1826, Vol. 14, s. 62.

30 Ronald G. Sultana, s. 73.

31 George Cassar, s. 72.

32 Fisk bu kütüphanenin bir şövalye tarafından 9.700 cilt kitap bağışlanmak suretiyle 1760'ta kurulduğunu, o sırada bu müessesenin İngiliz hükümetinin elinde bulunduğunu, bayram günleri hariç her gün belli saatlerde açık olduğunu, halkın para ödemedi kitaplara ulaşabildiğini, ancak kitapların dışarı çıkartılmadığını da eklemektedir. Ayrıca ciltlerin büyük bölümü Latince; çoğu İtalyanca, bazıları da Fransızca ve öteki dillerde yazılmış olan 50-60.000 adet kitabın arasında çok az modern yayın da mevcuttur. *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 359.

33 *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 360.

34 George Cassar, s. 68-74. Yazar bu okullar hakkında şu ayrıntılı bilgileri vermiştir: *Melita House Academy* J. Lawson'ın, *St. George School* ise Marquis Giorgio Crispo-Barbaro'nun idaresindeydi. *Writing Academy*, İtalyan asıllı Sig. Domenico Antonio Floriani tarafından Amerikan sistemine göre tesis edilmişti. Kurucusunun adına binaen *Augustinians's School* olarak kayıtlara geçen bu ücretsiz ilkokul 1848'de altı yaş ve üzeri erkek çocuklar için Valetta'da faaliyeteydi. 1851'de 200 öğrenciye ulaşmıştı. Müdür Peder Maestro Gaetano Pace Forno'ya sekiz İngiliz ve Maltalı Katolik öğretmen yardım etmekteydi. Öğretim dili İngilizceydi. *Bishop's Seminary* piskopos yetiştiren bir ilahiyat okuluydu. 1838'e kadar altı hoca, bir de rektör bu-

Bunlardan başka kızların eğitimi de unutulmamış, onlar için de müstakil okullar açılmıştı. Bunların en erken örneklerinden biri *House of Industry*'dir. Adanın ikinci valisi Marquise Hastings tarafından 1824'te kurulan bu merkezin amacı genç kızların bakımını ve eğitimini sağlamak, onları çalışma hayatına dahil etmektir.³⁵ Fakir ve yetim kızların alındığı bu merkezde 1837 itibarıyla 250 kız bulunuyordu. Onların yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarının büyük bir kısmı bedava karşılanıyordu. Fakat belli bir yaşa geldiklerinde kendilerine uygun bir iş bulmak zorundaydılar.³⁶ Kızlar hasır örgüsü, dikiş, ip eğirme, örgü, dantel, süsleme gibi zanaatlar öğrenirken aynı merkezin diğer kısmındaki erkek öğrenciler ise hasır ve şapka imalatı, ham pamuk toplama gibi işlerde istihdam ediliyorlardı.³⁷ Kızlar adına bir diğer girişim Mrs. Lewis adlı bir hanımın [muhtemelen adada iki yıl kalan George C. Lewis'in karısı] 1838'de genç kızlar için açtığı ücretli okuldur. İngilizce, coğrafya, tarih, el işleri, yazı ve aritmetikten müteşekkil müfredatına isteğe bağlı olarak (ücreti mukabili) İtalyanca ve Fransızca da dahil ediliyordu. Müzik dersine de fazladan ücret talep ediliyordu.³⁸

Teknik okullar başlığında Dockyard (Tersane) Okulu sayılabilir. İngiliz hükümetinin desteğiyle 1858'de kurulan bu okulda küçük çocuklar, erkek ve kız öğrenciler okuyordu. İlaveten bir de çıraklık okulu bulunmaktaydı. İlk öğretmeni Mr. Sullivan'dı. Öğretim programı İngiltere'deki benzerleri gibiydi.³⁹

Malta Protestan Koleji'nin Kuruluş Amaçları

Malta'daki bu eğitim öğretim ortamında açılan kolejin kurulmasında her şeyden önce Fransız misyonerlerinin, özellikle de Cizvitlerin açtıkları okulların etkisi büyük olmuştur. Bu tespit, Londra'da 1845 yılında (açılışından bir yıl evvel) yayınlanan *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta* başlıklı bir kitapçıkta açık ifadelerle yer almaktadır. Buna göre Propaganda Fide Teşkilatı⁴⁰ değişik ülke ve şehirlerde açtığı kolejler vasıtasıyla kendi misyonerlerini yetiştirmekte, böylece başarı kazanmaktadır. Örneğin Napoli'deki bir kolejde

lunuyordu. İlahiyat müfredatını bitiren öğrenciler iki yıl süren öğretmenlik vazifesini yapmak zorundaydılar. *Malta Infant School* İngiltere Kraliçesi Dowager Adelaide'm fikri doğrultusunda Valetta'da kurulmuş bir anaokuluydu. 2-8 yaş aralığındaki çocukları kabul eden kurum Malta hükümetinin himayesi altındaydı.

35 Ronald G. Sultana, s. 79.

36 Robert M. Martin, s. 244-245.

37 Andrew Bigelow, *Travels in Malta and Sicily: With Sketches of Gibraltar in 1827*, Boston 1831, s. 247.

38 George Cassar, s. 68.

39 George Cassar, s. 75. Malta'daki eğitim tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz. George Cassar, "Politics, Religion and Education in Nineteenth Century Malta", *Journal of Maltese Educational Research*, 2003, S. 1, s. 96-118.

40 Propaganda Fide Teşkilatı hakkında bkz. James A. De Jong, "Dünya Çapında Yayılma", *Hıristiyanlık Tarihi*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004, s. 470-476.

çok yakınlarda yedi Çinli misyoner adayı eğitilmek üzere gelmişlerdi. Altı yıl sürecek tahsil hayatlarından sonra papaz olarak atanacaklar ve ülkelerine geri gönderileceklerdi. Bu plan Katolikler tarafından bir asırdan fazladır uygulanmaktaydı. Dahası, Fransız gazetesi *I'Univers*'te çıkan Şubat 1842 tarihli bir haberde Fransa'dan gelen Lazaristlerin ve Charity Rahibeleri'nin İskenderiye, İstanbul ve İzmir'de mülklerinin olduğu, Fransız hükümetinin Mehmed Ali Paşa'dan çok geniş bir yer satın aldığı, burada her iki cinsten çocuklara eğitim verileceği bildirilmektedir. Yetmezmiş gibi Fransa'dan bir Cizvit cemiyeti de bir önceki sene Beyrut yakınlarında bir kolej kurmak maksadıyla bir ev ve müstemilatını satın almışlardı. 100 öğrenciyle açılan kolej günden güne mevcudunu artırmaya devam etmekteydi.⁴¹

Propaganda Teşkilatı'nın kolejlerdeki eğitim-öğretim metodu ve politikası da İngiliz misyonerlere ilginç gelmişti. Roma'daki kolejlerinde “çok dilli” bir anlayışla farklı dilleri buluşturuyor, öğrencileri gidecekleri yerlerin dillerine göre yetiştiriyorlardı. 1842'de yapılan ve Prusya Prensi Frederick'in, Salzburg piskoposunun ve Mecklenburg düşesinin de izlediği bir dil bayramı haberinde bunun pratiği gözler önüne serilmişti. O halde İngiltereli zenginler ve Hıristiyan müminler onlarınkinden daha büyük kolejler kurmalıydılar.⁴²

Bir anlamda İngiliz misyonerler Katolik rakiplerinin izinden giderek şekillendirdikleri bir koleji, henüz İngiliz hakimiyetine geçmiş olan ve konumu itibarıyla eşsiz avantajlara sahip bulunan Malta adasında kurmaya karar verdiler. Ancak kuruluş amacına dair söylediklerinde elbette bu “iz sürme” politikasından hiçbir bahis bulunmamaktadır. Bunun yerine Katolik kolejlerinin mantığından hareketle bir yol haritası belirlediler. Sıklıkla İngiltere Hıristiyanlarına destek çağrılarının yapılmasından anlaşıldığı kadarıyla İngiltere ve dünya Protestanlarına hitaben hazırlanan *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*'da kuruluş basamakları “dünyada yeni bir döneme girildiği” teziyle başlatılmaktadır: *Bin yıldan fazla bir zamandır hurafe ve vahşi zulümlerin ortak*

41 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta, for the Education, on Christian Principles, of Inhabitants of the East, and Others*, Londra: A. Macintosh, 1845, s. 13-14.

42 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 14-16. Burada bahsedilen dil bayramıyla ilgili verilen haber metninde konuşmacılar ve konuşma dilleri özetle şöyleydi: Philadelphia'lı [muhtemelen Alaşehirli] bir akademisyen açılış konuşmasını Latince yaptı. Bir Hollandalı İbranice bir şiir okudu. Kıbrıslı bir öğrenci hahamlarla ilgili bir tez sundu. Onu bir Maruni olan Abdallah Assemani'nin Süryanice konuşması takip etti. Beytlehem'li biri Samiri dilinde şiir okuduktan sonra Charleston'dan gelmiş bir Amerikalı öğrenci Latince bir konuşma yaptı. Almanca, Arapça, Türkçe, Ermenice ve Farsça yapılan konuşmalardan sonra Pegu'lu iki Kızılderili anadillerinde konuştu. Dublin'li biri İngilizce şiir okudu. Fransız, İspanyol ve Portekizli öğrenciler kendi dillerinde konuştular. Habeşistanlı ve Mısırlı yerliler ile Çinli öğrenciler çok ilgi gördü. (s. 14-15)

egemenliği altında cehalet ve kölelik yaygınlaşmıştı. Fakat neredeyse her gün vuku bulan değişik olaylar Tanrı'nın o insanları korkunç esaretlerinden azat etmek için yolu hazırladığına dair şaşkıncu işaretler vermektedir. Doğulu insanlar bu esarete, Tanrı'nın hakikatini reddetmeleri ve yine O'nun otoritesine isyan etmeleri yüzünden duçar olmuşlardır. Doğunun toprakları Hıristiyanların hatıralarında önemli yer tutmaktadır. Pek çok peygamberin yaşadığı Mısır, Kenan gibi yöreler, kazanılan muazzam zaferler, büyük imparatorlukların yükseliş ve zvaleri, Mesih'in Krallığı'nın kurulacağına dair kehanetler, çarmıha gerilen İsa'yla birlikte işin tamama ermesi bu hatıralardan bazılarıdır. Zaten Batı Hıristiyanları da kendilerine yüksek bir medeniyet bahşetmiş olan Hıristiyanlık ışığını Doğu kiliselerinden aldıkları için onlara borçluydular. Bu kiliseler halihazırda şu isimler altında hâlâ yaşamaktaydılar: Rum Kilisesi, Nesturiler, Ermeniler, Yakubiler, Kıptiler, Habeşliler, Maruniler ve diğerleri. Sözde Hıristiyan özde ise ölü olan bu kilise mensuplarının sayısı dört milyonu bulmaktaydı. Neredeyse tamamı İncil'in muazzam hakikatlerine dair bilgiyi kaybetmişlerdi. Neyse ki, son zamanlarda karanlıklar içerisinde oldukları bilinciyle Batıdan yardım talep edenler ortaya çıkıyordu.

Hıristiyanlar bir yana, Tanrı'nın eski insanları olan Yahudiler arasında da bir taraftan Mesih'in gelişiyi ve kendilerinin ana vatanlarına beklenen geri dönüşleriyle alakalı olarak bir sorgulama ruhu uyanmıştı. İsrail'in bu saygıdeğer bakiyeleri her daim Hıristiyanlardan ilgi ve emek bekleme hakkına sahiptiler. Avrupa'nın güney bölgelerinde de Roma'nın dönüklüğü, Müslümanlığın yanılısı veya alçaltıcı paganizmin değişik biçimleri tarafından manevi köleliğin en karanlığında tutulan on binlerce insan ikamet etmekteydi. Bu yüzden Doğu bölgelerinde çok geniş bir çalışma sahası bulunuyordu. Buralar son zamanlarda eskiye kıyasla Hıristiyan çalışmalarına daha açık vaziyetteydi. Hıristiyanların mutlak görevi de Tanrı'nın hedeflerinin gerçekleşmesi için mütevazı fakat çşkulu birer işçi olmaktı. "Bu görevin yerine getirilmesi için en başta talep edilen şey o evsafa işçiler tedarik etmektir. Fakat doğal olarak şu soru ortaya çıkıyordu: O işçiler nereden bulunacaktır? Böyle bir görevi üstlenmeleri için onlar usulüne uygun olarak nasıl nitelikli hale getirileceklerdi?"⁴³

Kıtaçığın buraya kadar özetlediğimiz maneviyat yüklü satırları tabiatıyla açılacak olan kolejde yalnızca misyonerlik sahasına yerli elemanlar yetiştirileceği izlenimi vermektedir. Bunun gerekçelendirilmesi bağlamında ise Ortadoğu ve kuzey Afrika gibi coğrafyalara gönderilen İngiliz misyonerlerin karşılaştıkları en büyük iki problemden söz edilmektedir: *Dil* ve *iklim*. Bu misyonerlerin Doğu dillerini bilmemeleri onların sahadaki etki gücünü zayıflatıyor, çoğunlukla Kuzey Avrupa kökenli olmaları hasebiyle de güneynin aşırı sıcak iklimine uyum

43 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 3-5.

sağlayamıyorlardı. Örneğin Habeşistan’da başarılı çalışmalar yapmış olan Samuel Gobat’ın sağlığı bozulup bünyesi zarar görünce oradaki faaliyetler bıçak gibi kesilmişti.⁴⁴ Bu nedenle adı geçen bölgelere İngiltere menşeli misyonerler göndermek yerine bölgenin yerlilerinden seçilen gençlerin misyoner olarak yetiştirilmesi daha makul gelmiş olmalıdır. Nitekim kolej sayesinde “Türkiye, Anadolu, Suriye, Yunanistan, Arabistan, İran, Mısır ve Afrika kıtasından yerlilerin misyoner, İncil okuyucusu, okul öğretmeni veya tercüman olarak yetiştirilecek kişilerin Hıristiyanlığın ışığını yaymada Avrupa kökenli misyonerlere nispetle daha etkili olacakları”⁴⁵ öngörülmüştü.

Böyle bir noktada kolej açılmasını gerektirecek, bir anlamda dünyevi amaçlar diyebileceğimiz dört olgu ileri sürülmektedir: (1) Doğu coğrafyalarındaki zengin tabakadan yerli ailelerin eğitim için çocuklarını Avrupa’ya yollamaya başlaması ve Batı eğitimine yönelik büyük bir arzu duymalarıydı. Bu ailelerin, mensup oldukları topluluklar üzerinde gözle görülür bir nüfuzları söz konusuydu. Mesela pek çok Rum ve Müslüman aile çocuklarını İtalya ve Fransa’daki kolejlere gönderiyorlardı. Dolayısıyla büyük bir kolej açılırsa kesinlikle tercih edilecekti.⁴⁶ (2) Akdeniz bölgesinde ikamet etmekte olan çok sayıdaki İngiliz, İsviçreli ve Alman Protestanlar çocuklarını okutmak için kuzeye göndermenin zahmetli ve pahalı olduğunu düşünüyorlardı. Böyle bir kolej açılmasından son derece mutlu olacaklardı. Buna bir örnek, İzmir’de son dönemlerde kurulan özel bir koleje gösterilen teveccühtü.⁴⁷ (3) Hindistan’da ikamet eden İngiliz ailelerin çocukları da kolej bir diğer hitap kitleliydi.⁴⁸ (4) Kurum ayrıca kendisini Doğuda misyonerlik hizmetine veya ticaret ve diploması alanındaki çalışmalara hazırlamakta olan Avrupalılara da Doğu dillerini öğrenme fırsatı sunacaktı.⁴⁹

Bu temeller üzerine inşası planlanan kolej zaman içerisinde yukarıdaki hedeflerinden bir sapma gösterdiği anlaşılmaktadır. E. Hodder, Malta Koleji’nin amacının “Türk hakimiyeti altında yaşayan halk kitlelerinin dinî ve toplumsal

44 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 5.

45 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 7-8. Aynı metinde “alt sınıftan insanlar arasında Hıristiyan medeniyetini yerleştirmek için çalışacak olan öğretmenlerin, ilmiyelik okutmanlarının (catechist) ve İncil okuyucularının”, keza Doğuda etkili bir zümre olan ve çoğunlukla “kafirler, Müslümanlar ya da Roma Katoliklerinden” oluşan tercümanların da bu kolejde yetiştirileceği kaydedilmektedir. (s. 6)

46 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 6.

47 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 6. Burada atıfta bulunan kolej Fransız misyonerler tarafından kurulan ve 1840-1845 arasında kuruluşunu tamamlayan Propaganda Koleji olma ihtimali yüksektir. Bu kolej hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi EBE, Doktora tezi, 2009, s. 314-321.

48 *Constitution of Malta Protestant College*, Londra 1845, s. 3-4.

49 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 3-4.

açından geliştirmek (religious and social improvement)⁵⁰ olduğunu belirttikten sonra İngilizlerin bu okulu kendi uhdelerinde istihdam edecekleri kişileri yetiştirmek için açtıklarını iddia etmektedir:

İngilizlerin, Türkiye'deki değişik diplomatik mevkileri ve konsolosluk görevlerini, buralara uygun şekilde eğitilmiş İngilizlerle doldurma isteği İngiltere'nin çıkarlarına zararlıydı. Bu isteğin Malta Koleji tarafından karşılanacağı umuluyordu. Malta bu faaliyetlerin sahnesi olarak seçildi. Çünkü orası Doğu dillerinin ve diğer dillerin kesp edilmesi için muazzam fırsat sunuyordu. Ayrıca Doğunun neredeyse her bölgesinden yerlilerle bağlantı imkanı da fevkaladeydi. Öğrencilerin orada güneydeki bölgelerin sıcağına yavaş yavaş alışır hale gelecek olması ve yaşam maliyetinin daha düşük seyretmesi de bu tercihte önemli sebeplerdendi.⁵¹

Yazarın değişik makam ve mevkilerde “İngilizlerin kullanılmasının İngiltere'nin çıkarlarına aykırı olduğu” iddiası doğrultusunda düşünülecek olursa, kolej adeta bir örtük hedefi gerçekleştirmeye, çatısı altına giren gençleri İngiltere'nin hakimiyetinde olan veya olmaya hazırlanan bölgelerde istihdam edilmek üzere çeşitli mesleklere ve görevlere hazırlamakla mükellef kılınmış gibidir. Bunun bir delili, ileride “öğrenciler” başlığı altında ele alınacak olan öğrenci biyografilerinde görülebilecektir. Dolayısıyla kamuoyuna ilan edildiği üzere burasının “halk kitlelerinin dinî ve toplumsal açıdan geliştirilmesi” maksadıyla kurulduğunun söylenmesi, kolejin salt dinî veya hümaniter bir hedefe yönelik olduğunu düşünmekten bizleri alıkoymaktadır.

Kolej Yeri Olarak Neden Malta Seçildi?

Bu seçimdeki ilk sebep olarak ikliminin kuzeyli veya güneyli olsun herkesin sağlıklı yaşamasına elverişli oluşu ileri sürülmektedir. İkinci tercih sebebi ise Malta adasının Avrupa, Asya ve Afrika'ya neredeyse eşit mesafede bulunması, merkezi bir konumda yer almasıydı. Bu ise ulaşım ve iletişim kolaylığı demektir. Bunlara ek olarak hayat şartlarının İngiltere'den daha ucuz olması, kolej için bina bulmanın zor olmayışı gibi etkenler de Malta'yı cazip kılıyordu.⁵² Öte yandan bu ada İngiltere'nin hakimiyetindeydi ve Doğunun anahtarı konumundaydı. Son olarak adanın, öğrencilerin okul dışındaki zamanlarında günahlara daha az maruz kalacakları, kendilerini koruyabilecekleri düşüncesi de Malta'nın seçilmesinde etkendi.⁵³

50 Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Cambridge Üniversitesi Yayını, 2014, (ilk basım 1886) c. 3, s. 180.

51 Edwin Hodder, s. 180.

52 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 8-9. Kitapta Malta'nın bir kolej için taşıdığı avantajlar dile getirildikten sonra Kudüs'e tercihen Beyrut'ta bir ilahiyat okulu açmış olan Fransız misyonerlerin, şayet Malta Fransa'nın elinden çıkmamış olsaydı orayı asla bırakmayacakları görüşü de dile getirilmektedir.

53 *Journal of a Deputation Sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College, in 1849*, Londra: J. Nisbet Yayını, 1854, s. xii ve 227.

Kolej Kurucuları ve Mütevelli Heyeti Üyeleri

Kolejin kuruluşuna öncülük eden en etkili kişi hiç kuşkusuz Lord Shaftesbury idi.⁵⁴ Onun yürüttüğü “Doğu’nun Evangelizasyonu” planının bir parçasını Malta Protestan Koleji oluşturmaktaydı.⁵⁵ Bu şahsın ömrüne sığdırdığı hummalı çalışmalar, bize Malta Koleji’nin ana fikrini verecek kadar hayati, kuruma farklı bir boyut katacak kadar da anlamlı olacaktır. Bu nedenle Lord Shaftesbury’nin ilgilendiği konuları, faaliyetlerini ve ideallerini bu makalenin sınırlarını zorlamak pasasına daha ayrıntılı ele almak mecburiyeti hasıl olmuştur.

“Doğunun Evangelizasyonu” projesi zemininde onun *London Jews Society*⁵⁶ adlı Yahudileri Hıristiyanlaştırma çalışmaları yapan bir cemiyetin en önemli destekçilerinden biri olması dikkat çekmektedir. Lord Shaftesbury’nin teşkilatçı kişiliğini gösteren bir diğer cemiyet de *Church Pastoral Aid Society* (Kilise Din Adamları Yardım Cemiyeti)’dir. 1836’da o ve arkadaşları tarafından kurulan, İngiltere başbakanı W. E. Gladstone’un da üyeleri arasında bulunduğu bu cemiyetin amacı Tanrı’nın mesajını herkese ulaştırmak olarak belirlenmiştir.⁵⁷ Her iki cemiyetle yakın münasebet içerisinde olması, Lord Shaftesbury’nin, Yahudilerin Protestanlaştırılmasına özel bir ilgi duyduğu, bu konuda son derece hassas olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim 1842’den başlayarak ölünceye kadar *Londra Yahudi Cemiyeti*’nin başkanlığını yapmıştır. Filistin bölgesinde Protestanlığı yay-

54 *Lord Shaftesbury* (1801-1885): Asıl adı Anthony Ashley Cooper’dır. Fakat kısaca Lord Shaftesbury, Lord Ashley veya 7th Earl of Shaftesbury olarak tanınmaktadır. On üç yaşında Harrow’daki devlet okuluna, 1819’da Oxford’daki Christ Church Okulu’na girdi. 1823’te bir Avrupa turuna çıkarak Viyana ve İtalya’yı ziyaret etti. 1826’da milletvekili seçildi. İngiltere’nin 1829’da gündemine oturan «Katoliklere eşit haklar verilmesi» meselesinde tepkilere rağmen lehte bir tavır aldı. 1830’da Lady Emily Cowper’la evlendi ve aynı yıl Dorset’ten milletvekili seçildi. Madenlerde ve fabrikalarda acımasızca çalıştırılan çocuk işçiler konusunda ciddi adımlar attı. (Mesela onların çalışma saatlerinin on saatle sınırlandırılması gibi). Fakirlerin yaşadığı güçlükleri azaltan bir politikacı oldu. 1840’a geldiğinde Hıristiyanlık davasına yaptığı hizmetlerden dolayı *CMS, Religious Tract Society* (Dini Risale Cemiyeti), *BFBS*, ve *Church Pastoral Aid Society* gibi cemiyetlerin en faal kişisi haline gelmişti. İngiltere’nin siyasetinde ve yurt dışı misyonerlik çalışmalarında vazgeçilmez bir şahsiyet olan Lord Shaftesbury ülkesinin fakir ve kimsesizleri için yaptığı çalışmalarla anılmaktadır. David Hilton, “Lord Ashley-7th Earl of Shaftesbury (1801-1885)”, *Cross+Way*, 2011, s. 1-4.

55 Edwin Hodder, s. 179.

56 *London Jews Society* (Londra Yahudi Cemiyeti): Çeşitli tarihlerde *London Society for Promoting Christianity among the Jews*, *The Church’s Ministry among Jewish People* gibi isimler almış olan bu cemiyet 1809 yılında Anglikan Kilisesi’ne bağlı olarak kurulmuştur. Faaliyetlerine Londra’da William Wilberforce, CMS’nin kurucularından Charles Simeon, Edward Bickerseth, Lewis Way ve Lord Shaftesbury gibi şahsiyetlerin İncil’i Yahudiler arasında anlatmalarıyla başlamıştır. İlk olarak Filistin’de açtığı hastane ile yola çıkan LJS 1851’de bölgeye gelen CMS misyonerleri ile işbirliğinde bulunmuştur. En büyük desteği ise Londra Misyonerlik Cemiyeti vermiştir. Günümüzde de faaliyetlerini sürdürmektedir. Resul Çatalbaş, “Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar,” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, S. 2, s. 130. Ayrıca bkz. William T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra 1908.

57 Resul Çatalbaş, s. 130.

ma mücadelesi sürecinde ulaşılan noktanın daha ileri bir seviyeye götürülebileceğini umut ederek özellikle Kudüs'te bir Anglikan Kilisesinin oluşumu için azami gayret sarf etmiştir. Osmanlı millet sistemi içerisinde Protestanlık mezhebinin henüz tanınmadığı 1850 öncesindeki süreçte, tıpkı diğer milletler gibi onların da ayrı bir yapıya kavuşturulmasını istemekle kalmamış, bir konuşmasında Filistin bölgesinde bir Protestan varlığının oluştuğunu vurgulayarak Kudüs'te Katoliklerin, Rum Ortodoksların, Ermenilerin ve Yahudilerin müstakil ibadethanelere sahip olma ayrıcalığının kendilerine de verilmesini istemişti.⁵⁸ Konuşma tarihinin 1838 (Tanzimat Fermanı'ndan hemen öncesi) olması da üzerinde durulması gereken bir konudur. Yine Kudüs'te, Akdeniz, Malta ve Afrika kıtasını da yetki alanına alacak bir Protestan piskoposluğunun tesis edilmesi fikri de ona aittir.⁵⁹ Cemiyet İstanbul Yahudilerinin çocuklarını yetiştirilmesi için de adımlar atmış, 1845 tarihinde Hasköy'de karma bir okul açmıştır.⁶⁰

Bu düşünceler onun zihninde yer alan “Yahudilerin Filistin'e geri dönüşü” (Jewish Restoration) idealini⁶¹ gerçekleştirmeye giden yolun taşlarının döşenmesine, alt yapısının hazırlanmasına yöneliktir. Çünkü o, “Tanrı'nın halkı olan İsrail'in tamamen kurtuluşu, hem Tanrı'nın lütfuna mazhar olmaları hem de asıl topraklarına geri dönmeleri konusunda ateşli bir arzu duyuyordu.”⁶² 1840 yılında (kolejin açılışından altı yıl evvel) günlüğüne yazdığı satırlarda zihin dünyasını gözler önüne sermektedir:

Yahudi halkının refahı ve ümitleri hakkında endişeliyim. Onların Filistin'e geri dönüşleri için her şey olgunlaşmış gibi görünüyor. “Doğunun krallarının yolu hazırlanıyor.” Şayet Batının beş büyük gücü bu İbrani ırkının hayatı ve sahip olduklarının emniyetini garanti altına almaya ikna edilebilirlerse, onlar da artık kalabalıklar halinde hızla geriye doğru akacaklardır.⁶³

58 Celal Öney, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, 2013, S. 15, s. 342.

59 Laura C. Robson, “Archeology and Mission: The British Presence in Nineteenth-Century Jerusalem.” *Jerusalem Quarterly*, 2000, S. 40, s. 10. Nitekim onun bu hayali ve talebi hayata geçmiş, 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğu kurulmuştur. 1848'de orada Protestan mezarlığının alınabilmesi ve ertesi yıl da bir katedral inşa edilmesi hatırı sayılır bir merhaledir. Tufan Buzpınar, “Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2003, S. 10, s. 113.

60 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005, s. 258.

61 Batı Hıristiyan ve Yahudi dünyasının iki asırdır gerçekleştirmeye çalıştığı Yahudilerin Filistin topraklarına geri dönüşü ideali için bkz. Ayşe Aksu, “Amerikalı İlk Misyonerler Fisk ve Parsons'ın Raporları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 11-37.

62 Maggie McKee-Huey, *The Role and Impact of Jewish Evangelism in Nineteenth Century Great Britain: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, s. 14. [http://www.history.ou.edu/Websites/history/images. \(4. 10. 2016\).](http://www.history.ou.edu/Websites/history/images. (4. 10. 2016).)

63 Albert M. Hyamson, “British Projects for the Restoration of Jews to Palestine”, *American Jewish Historical Society*, 1918, S. 26, s. 138.

İngiltere'nin 19. yüzyıldaki en önemli projesi olan *Jewish Restoration* için bu denli ateşli bir taraftar olan Shaftesbury Yahudilerin yeniden Filistin'e dönüşleriyle ilgili bizzat kendisi bir plan hazırladı ve İngiliz hükümeti tarafından desteklenmesi için yoğun çaba sarf etti. Böyle bir projenin İngiltere'nin Yakındoğu'daki emperyal çıkarlarına hizmet edeceğine dair dönemin dışişleri bakanı Lord Palmerston'ı ikna ederek onun İstanbul'daki konsolosları vasıtasıyla Osmanlı Padişah'ına konuyu açtırmasını sağladı.⁶⁴ Bu derece yükseltilere uzanan nüfuzuyla ömrünün sonuna kadar bu dava için mücadelesini sürdürdü. Yahudilerin Kudüs'te değişik işlere yerleştirilmesi için 1882'de İngiltere'nin Kudüs Büyükelçisi James Finn tarafından kurulan *Society for the Relief of Distressed Jews* (Fakir Yahudilerin Refahı Cemiyeti), diğer bir isimlendirmeye *Syrian Colonization Fund* (Suriye Sömürgeleştirme Fonu)'nun ilk başkanı olduğunda seksen bir yaşındaydı.⁶⁵

Malta Koleji'nin kuruluş hamurunda bu derece Protestanlık davasına adanmış, üstelik *Jewish Restoration* ideali uğrunda bu denli aktif bir şahsiyetin yer almış olması, koleji de onun bu ideallerinin gerçekleşmesinde pay sahibi kılmaktadır. Bir başka ifadeyle, Malta Koleji farklı saiklerle vücut bulmuş olsa da, Yahudilerin Filistin'e geri dönüşü projesiyle de bağlantılı olarak değerlendirilmek zorundadır. Zira -ileride ayrıntılı anlatılacağı üzere- kolejin çiçeği burnunda ilk vekil müdürü S. Gobat'ın Kudüs piskoposluğu teklifi gelir gelmez ona bu görevi kabul etmesi için ısrarcı olan iki kişiden birinin Lord Shaftesbury olması tesadüf olmasa gerektir.⁶⁶ Büyük ihtimalle ondan, görev bölgesinden seçtiği Yahudi ve Hristiyan gençleri bu koleje göndermesi beklentisi söz konusuydu. Nitekim öğrencilerden bazılarının Gobat'ın delaletiyle gelmiş olması bu beklentinin gerçekleştiğine işarettir.

Bütün bu faaliyetleri ve idealleri bağlamında değerlendirildiğinde Lord Shaftesbury nüfuzunu ve her türlü desteğini kolej uğruna kullanmaktan geri kalmayacak, her bakımdan o kurumun belkemiği olacak, kolej için büyük fedakarlıklara imza atacaktır. O kadar ki, 1844'deki bir mektubunda vaktinin yarısını kolej için para dilenen genelgeleri imzalamakla geçirdiğini yazmıştır.⁶⁷ Batı toplumlarında "asiller sınıfından" birinin dilencilik yaptığını söyleyecek derecede eğilmesi normal değildir. Ancak buraya kadar anlatılanlar yine de onun Malta Koleji'ni kurma fikrinin nasıl olgunlaştığı sorusunu tam manasıyla cevaplamış olmamaktadır.

64 Joan Comay, "Shaftesbury, Anthony Asley Cooper", *Who's Who in Jewish History: After the Period of the Old Testament*, Londra: Routledge Yayınları, 1995, s. 348.

65 Albert M. Hyamson, s. 140.

66 Salv. Mallia, "The Malta Protestant College", *Melita Historica*, 1990, S. 3, s. 257, s. 271.

67 Geoffrey Finlayson, *The Seventh Earl of Shaftesbury (1801-1885)*, Kanada: Regent Kolej Yayınları, 2004, s. 160.

Kolej fikrini kendisine 1823 yılında Lord [Marquise] Hastings⁶⁸ vermişti. Hastings bu tarihte Hindistan genel valiliğinden henüz dönmüş, Roma'da ikamet etmekteydi. Çok geçmeden Malta valiliğine atandı. Doğulu yerlilerin ücretsiz olarak öğrenim göreceği bir kurum tesis etme niyetini Lord Shaftesbury ile paylaştı.⁶⁹ Hastings bu fikre nerede ve nasıl kapılmış olabilirdi? Sorunun nihai cevabı daha titiz çalışmalar neticesinde ortaya konulabilir türden olsa da, onun on yıllık Hindistan valiliği döneminde (1813-1823) Doğu Hindistan Şirketi'nin⁷⁰ orada kurduğu kolejlerden ilham aldığı akla en yakın gelen yaklaşım gibi görünmektedir. Hatta ilhamın da ötesinde, İngiltere'nin Hindistan'dan sonra bu defa Ortadoğu'da istihdam edeceği yeni bir yerli zümreye ihtiyaç duymasına binaen bu teklifi bilinçli yapmış olma ihtimali yüksektir.

Çünkü «Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz yönetimine sadık yeni bir toplum oluşturma hedefinin yanı sıra çeşitli kurumlara yerleştirilecek asker, muhafız, memur gibi eğitilmiş eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, özellikle Hindu gençlere hitap eden ve manastır benzeri modern yükseköğretim kurumları açmıştı.»⁷¹ Özellikle Fort William Koleji oryantalist amaçlara hizmet etmesi yanında adı geçen şirkete “eleman yetiştiren bir merkezdi.”⁷² Lord Hastings'in genel vali sıfatıyla Hindistan'a ayak bastığı 14 Nisan 1813 tarihiyle, D. Hindistan Şirketi'nin talepleri üzerine İngiltere Parlamentosu'nun çıkardığı *Charter Act*'in tarihi eş zamanlıdır.⁷³ Dolayısıyla Lord Hastings bu beratin uygulayıcısı olmuştur. Beratin ticaret ve diğer alanlardaki problemlerle ilgili yaptırımlarına ek olarak en önemli başlığı hiç şüphesiz eğitimle ilgiliydi. Yürürlüğe girmesiyle, önceleri ülkeye girişi yasaklı olan Avrupalı papazların bu engeli kaldırılmıştır. Daha önce açılanlara ilaveten değişik yerlerde yeni İngiliz okulları açılmıştır.

68 *Lord Francis Rawdon Hastings* (1754-1826): İrlanda'da doğdu. Horrow ve Oxford'da öğrenim gördü. 1771'de İngiliz ordusuna katıldı. Amerika Bağımsızlık Savaşı'nda (1776-1781) orduda hizmet etti. 1813'te Hindistan genel valiliğine atandı. 1823'te emekli olduktan sonra 1824'te Malta valiliğine tayin edildi. John Cannon, “Hastings, Francis Rawdon-Hastings”, *A Dictionary of British History*, Oxford Üniversitesi Yayını, 2009, s. 313. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Paul David Nelson, *Francis Rawdon-Hastings, Marquess of Hastings: Soldier, Peer of the Realm, Governor-general of India*, Associated Üniversitesi Yayını, 2010.

69 Edwin Hodder, s. 179.

70 Bu şirket hakkında bkz. Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *DİA*, c. 22, s. 294-295.

71 M. Nur Pakdemirli-Abdulhamit Birişik, “Hint Altıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, S. 2, s. 102. Doğu Hindistan Şirketi'nin açtığı kolejler ve açılış yılları makalede şu şekilde verilmektedir: Bombay'da Elphinstone Koleji ve Wilson Koleji; Kalküta'da Indian Koleji ve Scottish Church Koleji, yine Kalküta'da Fort William Koleji (1800), Hailybury Koleji (1806), Anglo Indian Koleji (1816); Pona'da Hindu Koleji (1821), Agra Koleji (1823).

72 David Kopf, “Oryantalizm ve Hindistan'ın Okumuş Elit Sınıfı”, *Sömürgecilik ve Eğitim*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, s. 37.

73 G. S. Chhabra, *Advance Study in the History of Modern India (1803-1920)*, Yeni Delhi: Lotus Yayıncılık, 2005, c. 2, s. 2.

Yine bu dönemde Râcâ Râm Mohan Râe, İngilizlerin yardımıyla Kalkûta'da *Anglo-Indian College* adıyla bir İngiliz koleji kurmuştur (1816). Bu koleji tabii 1821'de Ponâ'da Hindu Koleji ve 1823'te Âgrah Koleji açılmıştır. Aynı dönemde Kalkûta Medresesi, Sanskritçe Koleji ve Âgrah Koleji'ndeki İngilizce sınıflarının sayısı artırılmıştır. Yürürlüğe konulan eğitim sistemiyle birlikte özellikle Hindu gençlerin inançlarında ciddi değişiklikler meydana geldiği, bu kolejlerde İngiltere'deki bir kolejdekinden daha fazla İncil eğitimi verildiği kaydedilmektedir.⁷⁴

Geçmişte bu denli yoğun bir eğitim öğretim faaliyeti içerisinde bulunan Lord Hastings'in Hindistan'daki eğitim kurumlarının bir benzerini henüz vali bile tayin edilmeden önce Malta'da kurmak istemesi, üstelik bunu oraya gitmeden Lord Shaftesbury gibi bir şahsiyetle paylaşması ilginç gelmemelidir. Kaldı ki Malta'ya gelir gelmez yukarıda bahsi geçen endüstri okulu *House of Industry*'yi de onun kurduğu hatırlanırsa Hastings'in eğitim tecrübesini daha iyi anlayabiliriz. Ancak dikkatlerden kaçmaması gereken husus, onun eğitim kurumlarına öncelik vermesinin altında yatan birincil sebebin, dönemin yükselen değeri olan "sanayileşme" yolunda iş gücü ve hammadde temin etme isteğidir. Çünkü açtığı bu kurum her ne kadar bir hayır kuruluşu olarak takdim edilse de, verdiklerinin karşılığını emek olarak geri almaktaydı. 1827 yılında kurumu gezen Andrew Bigelow işleyiş hakkında şunları söylemektedir:

Kızlara hasır örme, hasır şapka yapımı, dikiş, ip eğirme, örgü, dantel, süsleme gibi zanaatlar öğretilmektedir. Erkek çocuklar ise keçe ve hasır şapka imalatında, ayrıca ham pamuk toplama işinde istihdam edilmektedirler. Adanın pamuğu dayanıklılık açısından değerli olsa da üretilen kumaşlar kahverengimsi ve soluk renkli oluyor. Gördüğüm hasır dokumalar da muntazam değildi. Bunlarda Massachusetts'in Farmingham bölgesindeki imalat esas alınıyor ve bu tarz üretim Amerikalı bir hanımın gözetiminde yapılıyor.⁷⁵

Fakir kız ve oğlanların sokaklardan toplanarak bir endüstri merkezinde iş eğitimine tabi tutulmaları, sonra onların ara eleman olarak kullanılmalarının ne kadar "hayır işi" sınıfına girdiği tartışmalı olsa da, konumuzu ilgilendiren kısım bu çocukların sokaklardan kurtarılmaları değil, onların atıl güçlerinden yararlanılmasıdır. Bu yüzden Hastings'in kolej teklifine de bu açıdan yaklaşılmalıdır. Ancak kolejin tesis edilmesine onun ömrü yetmeyecek, bu doğrultudaki girişimler ancak 1844'te hayata geçirilebilecekti.

Malta Koleji'ni kurmak üzere şu isimlerden oluşan geçici bir komite teşek-

74 Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2004, S. 17, s. 87.

75 Andrew Bigelow, s. 247.

kül ettirildi.⁷⁶ Lord Ashley (Lord Shaftesbury, başkan), Roden Kontu, Vikont Sandon, Vikont Bernard, Lord Calthorpe, Sir William Farquhar, Hon. T. Calthorpe, Hon. Arthur Kinnaird, Kaptan Valdegrave, Rev. H. Montagu Villiers, Başdiyakoz Shirley. Kurul üyelerinin kimlikleri kolejin alt yapısının ve kimler tarafından desteklendiğinin daha iyi anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Roden Kontu Robert Jocelyn (1788-1870) Kuzey İrlanda ve diğer yerlerdeki Protestan topluluklardan *Hibernian İncil Cemiyeti*, *Sunday School Society* (Pazar Okulu Cemiyeti), *Evangelical Alliance* (Evanjelik Birliği) ve *Protestant Orphan Society* (Protestan Yetimler Cemiyeti)'ni kurmuş bir kişiydi. Ayrıca daimi ikametgahının bulunduğu Castlewellan-Tullymore Park'taki özel bir şapelde mütemadiyen ayinler icra edecek kadar muhafazakar biriydi.⁷⁷ Asıl adı Dudley Francis Stuart Ryder olan Vikont Sandon (1831-1900) Suriye, Lübnan ve Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alan bir Doğu seyahatine katıldı. Kırım Savaşı ve Hint ayaklanması sırasında yüzbaşı olarak ülkesine hizmet eden bu şahıs *British and Foreign Bible Society*'nin 1886'da başkanlığını yürüttü.⁷⁸ İskoçyalı Sir Farquhar (1774-1839) Doğu Hindistan Şirketi'nin Madras askeri tesislerindeki bir harp gemisine atanması üzerine 1791'de Hindistan'a giderek İngiltere'nin safında savaşmıştır. 1803'te Malezya'nın Malakka eyaletine yerleşmiş, 1820'de Singapur'a gönderilmiş, orada dokuz yıl görev yapmıştır. Bu nedenle oranın "ilk mukim Avrupalısı" sıfatıyla tanınmıştır.⁷⁹ Sir Farquhar Hindistan havalisiyle sıkı bağlantıları olan birisidir ve en mühimi de Hindistan genel valisi Marquise Hastings'le uzun yıllar çalışmıştır. İskoçyalı Baron Charles Kinnaird'in oğlu olan Arthur F. Kinnaird (1814-1887) bankacılıkla uğraşmış, 1837'de İskoç parlamentosuna girmiştir.⁸⁰ Karısı Mary Jane Hoare son derece dindar ve misyonerlik cemiyetlerinde aktif bir hanımdı. Örneğin, Hindistan-Kalküta temelli bir misyoner hanımlar grubunun Londra'daki komitesi üyesiydi. Londra'daki evleri kendileriyle benzer eğilimleri olan şahısların bir toplantı yeri haline gelmişti. Bunlar arasında Lord Shaftesbury ile *Bible and Domestic Female Mission*'in kurucusu olan Ellen Ranyard da bulunuyordu.⁸¹ Yine *Society for Promoting Female Education in the East* (Doğuda Kadın Eğitimi Geliştirme Misyonu)'nun kurucuları

76 "Protestant School at Malta", *The English Journal of Education*, 1845, Vol. 3, s. 224.

77 Thomas Hamilton, "Jocelyn, Robert (1788-1870)", *Dictionary of National Biography*, Vol 29.

78 Richard Aldrich-Peter Gordon, "Ryder, Dudley Francis Stuart, 3rd Earl of Horrowby", *Dictionary of British Educationists*, 1989, s. 215-216.

79 John S. Bastin, "William Farquhar First Resident and Commandant of Singapore", *Natural History Drawings: The Complete William Farquhar Collection: Malay Peninsula (1803-1818)*, (ed) L. Dozier, Singapur 2010, s. 10-16.

80 Donald Fraser, *Mary Jane Kinnaird*, Londra 1890, s. 21-24.

81 Rosemary Seton, *Western Daughters in Eastern Lands: British Missionary Women in Asia*, California: Praeger Yayınları, 2013, s. 93-94.

arasında Mary Jane ile kızı Emily de bulunmaktadır.⁸² Bütün üyelerin ortak özellikleri maddi durumlarının fevkalade iyi olması, sosyal statülerinin toplumun en üst tabakasında yer alması, kolej ve üniversite mezunu olmaları, bir de mutlak surette Hindistan'la az ya da çok bağlantılarının bulunması şeklinde sıralanabilir. Bu profildeki insanların sahiplendiği bir eğitim kurumu elbette onların faaliyet çizgisinde şekillenecekti.

1844'e gelindiğinde yönetim kurulunda değişikliğe gidilmiş, eskilerden bazıları kalırken yeni simalar eklenmişti: Anthony Ashley Cooper (Lord Shaftesbury), John Winston Spencer, Kont William, Mr. Dudley, Frederick Calthorpe Gough (Lord Calthorpe), Arthur Kinnaird ve Robert Lee Cooper Bevan.⁸³ Öte yandan kolejin murakıplığını Gibraltar [Cebelitarık] piskoposu üstlenirken, Kalküta piskoposu himayesini bu kuruma kadar genişletmişti. Prusya kralının büyükelçisi Şövalye [Christian Charles Josias] Bunsen geçici komiteye adının yazılmasına izin verdi.⁸⁴ Yüksek rütbeli bu kişilerin koleje kol kanat getirmesi, bu kuruma ne kadar ehemmiyet verildiğinin bir göstergesidir.

Kolejin Kuruluş Aşamaları

Yöneticiler bir taraftan açılacak kolejin tüzüğünü hazırlarken bir taraftan da kolej binalarını belirliyorlardı. 1844'de St. Julian koyuna nazır bir arazi satın alındı. İleride kolejin hesap denetçisi olarak görevlendirilecek Maltalı Henry Innes arazinin satın alınmasına öncülük ve yardım ederken, Londralı Lachlan Mackintosh Rate⁸⁵ de arazi bedeline büyük bir meblağ katkıda bulundu.⁸⁶ Valletta şehrine iki mil mesafedeki arazi John Watson'a aitti ve üzerinde bir ev, bir bahçe ve tarlalar yer alıyordu. Başlangıçta elli öğrenci için düzenlenen binalara bazı eklemeler yapıldı. Malta'da o tarihlerde bir kilise inşa etmiş olan mimar Mr. Scamp'ın öncülüğünde ana binaya bir ek bina inşa edildi.⁸⁷

Kolejin fizik ortamı şekillendirilirken muhtevası da yapılandırılmaya başlandı. 1845'te yayınlanan *Constitution of Malta Protestant College* başlıklı kitapçık-

82 Arzu M. Nurdoğan, "Hıristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2014, S. 25, s. 84. Adı geçen cemiyet 1854 senesinden itibaren *Female Missionary Intelligencer* adlı dergiyi çıkartarak dünyanın pek çok yerindeki kadın misyonerlerin birbirleriyle haberleşmelerini sağlamıştır.

83 Salv. Mallia, 31. dipnot.

84 "Malta Protestant College, First Occasional Paper Issued by the Committe (14 Mart 1846)", *The Penny Protestant Operative*, Mayıs 1846, Vol. 6, s. 53.

85 Lachlan M. Rate 1863'te resmen açılan Osmanlı Bankası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2002, S. 2, s. 81.

86 Salv. Mallia, s. 257.

87 "Malta Protestant College, First Occasional Paper Issued by the Committe (14 Mart 1846)", s. 53.

ta müstakbel kolejin idaresi, işleyişi, müfredatı ve öğrenci niteliklerinin esasları belirlendi. Buna göre kurum üç katmandan oluşacaktı: Bir ilkokul, bir kolej ve bir teoloji bölümü. Kolejde Doğunun farklı bölgelerinden yerli gençler misyoner, öğretmen, İncil okuyucusu ve tercüman olarak yetiştirilecekler, bunlardan ücret talep edilmeyecekti. Aynı bölgelerdeki yüksek zümreden ailelerin çocuklarından ise ücret alınacaktı.⁸⁸

Ders Müfredatı

Constitution of Malta Protestant College'da bu şekilde planlanan kolej katmanlarının her birinin doğal olarak farklı müfredatı olmalıydı. Öncelikle ilkokulda 6-17 yaş aralığındaki öğrenciler dinî ve ahlaki eğitim, yazı, aritmetik, matematik, muhasebe, coğrafya, tarih, resim ve müzik derslerini görecekler; İngilizce, Latince, Grekçe, Almanca, Fransızca, İtalyanca, modern Rumca ve Arapça dillerini öğreneceklerdi.⁸⁹ Halbuki daha evvelden yapılan plana göre Mısır, Afrika ve Suriye'de konuşulduğu için Arapça, Habeşistan'da (Etiyopya) konuşulan Amharic dili, İran'da konuşulan Farsça, Yunanistan için modern Rumca, İstanbul ve Moldavya için Türkçe öğretilecek, ek olarak İspanyolca ve Malta dili⁹⁰ de müfredatta yer alacaktı.⁹¹ Daha sonra bunlardan pek çoğunun iptal edilmesi, modern ve klasik Batı dillerinin yoğunluk kazanması, Doğu dillerinden sadece Arapçanın bırakılması elbette düşündürücüdür. Doğulu çocukların İngilizce öğrenmesi ve konuşabilmesi için ilk yıl bu dili öğrenmeye ayrılıyordu. Doğu dillerinin dilbilgisi müfredatın son iki yılında yer alırken, Batılı öğrenciler ve küçük çocuklar haftada bir veya iki defa işinin ehli öğretmenlerden anadillerini okuyorlardı. Bunu, ana dillerini unutmaya riskine karşı yapıyorlardı.⁹²

Kolejdeki eğitim “Eski ve Yeni Ahit’lerde mündemiç olan ve İngiliz Reformasyonu’nun seçkin ilahiyatçılarının ve savunucularının diğer metinlerinde ifade edilen Hıristiyanlık doktrinlerini temel alacaktı.”⁹³ Buna binaen kolej müfredatında teoloji ve ahlak felsefesi yer aldı. Diğer dersler ise şunlardı: İngiliz, Alman, Fransız ve İtalyan edebiyatı; Doğu dilleri ve edebiyatı; İbranice, tarih, siyasi iktisat, hukuk felsefesi, matematik, doğa felsefesi, kimya, botanik, jeoloji, mineraloji, doğal tarih, resim, inşaat mühendisliği ve mimarlık.

Amacı “kararlı bir dindarlık ve sağlam Protestan ilkelerine sahip” gençleri yalnızca Akdeniz kıyılarında değil, aynı zamanda İngiliz kolonilerinde de mis-

88 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 3-4.

89 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 4.

90 Malta dili hakkında bkz. Tacettin Uzun, “Latin Alfabesiyle Yazılan Tek Sami Dil: Maltaca”, *N. Erbakan Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 2003, S. 15, s. 17-27.

91 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 11.

92 Salv. Mallia, s. 265.

93 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 4.

yonerlik çalışmalarına hazırlamak⁹⁴ olan ve 1848’de açılan teoloji kısmında ise Rum ve Ermeni kiliselerine mensup olup İtalya ve İspanya’daki Katolik üniversitelerini tercih etmeyenlere sıkı bir teoloji eğitimi verilecekti.⁹⁵ Müfredatında Grekçe Ahit üzerine konferans dersler, *Hıristiyanlığın Delilleri*, *Din Görevlisinin Vazifesi*, Arapça ve yaşayan diller gibi dersler vardı. Ayrıca İngiliz Kilisesi’yle ilgili makaleler de okunacaktı.⁹⁶ Teoloji bölümündekiler de kilise tarihi ve ilahiyat başlıkları altındaki derslere girecekler, buradaki öğrenciler misyonerlik sahasındaki yararlılıklarını artırmak için Valetta Üniversitesi’nde ve yine oradaki hastanelerde yapılan tıp derslerine iştirak edeceklerdi.⁹⁷ Misyoner adaylarını sağlık alanında yetiştirme düşüncesi, onların, ileride aralarında çalışacakları insanların hüsnüniyetini ve güvenini kazanmalarında emin bir vasıta olacaktı.⁹⁸ Buradaki tarih, hukuk ve ahlak felsefesi derslerinin içeriği belli değilse bile tamamen Batılı değerlerin ve dönemin Avrupa’sındaki pratiklerin işlendiği dersler oldukları muhakkaktır.

Kolejdeki din öğretimi ve dinî etkinlikler İngiltere ve İrlanda’daki Birleşik Kilise’nin kabul ettiği tarzda gerçekleştirilecekti. Okul her gün dua ile başlayacak, bir ayın düzenlenecekti. Bu ayınlar Pazar günleri iki defa icra edilirken Noel’de, Epifani’de, Kül Çarşambası’nda (Ash-wadnesday), Hayırlı Cuma (Good Friday) ve Yükseliş Günü (Ascension day) etkinliklerinde de aynıyla yapılacaktı.⁹⁹

1852 yılında öğrencilerin kendi girişimleriyle ve öğretmenlerinin hiçbir yardımı olmaksızın kurdukları bir edebiyat ve bilim enstitüsü adı altında yapılan etkinlikler de müfredata ve öğrencilerin yönlendirilmelerine dair ilave bilgiler verebilir. Her hafta bizzat öğrenciler tarafından bilim (jeoloji, astronomi vb.), coğrafya (İsviçre, Lapland), tarih (Malta Şövalyeleri, Gırnata’nın fethi, İslam’ın yükselişi ve ilerlemesi, Kolomb’un deniz yolculuğu), meşhur adamların hayatı (Julius Sezar, Wellington, Kolomb, Nelson, Tasso, Cowper, Sir Walter Scott) gibi başlıklarda sunumlar yaptılar. Ayrıca denizcilik, Ninova harabeleri, felsefe tarihi gibi değişik konularda da konferanslar düzenlediler.¹⁰⁰

Malta Protestan Koleji’nin Açılışı

Kolejin resmi açılışı 3 Şubat 1846’da gerçekleşti.¹⁰¹ Açılış duasını vekil müdür Samuel Gobat yaptı. O gün itibarıyla kayıt yaptıran öğrenci sayısı sadece

94 Salv. Mallia, s. 273.

95 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 3-4.

96 Salv. Mallia, s. 273.

97 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 10-11.

98 *Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta*, s. 11.

99 *Constitution of Malta Protestant College*, s. 5-6.

100 *Malta Times*, 1853, S. 22, s. 2’den aktaran Salv. Mallia, s. 276.

101 *Journal of a Deputation*, s. xii.

yedydi.¹⁰² Açılıştan önce kolej adına destek alınması, kurumun duyurusunun yapılması ve öğrenci akışının sağlanması için kolejden bir heyet Ortadoğu, İzmir ve İstanbul havalisine bir seyahate çıkmıştı. Müdür Reginald G. Bryan ile kolejin Londra Komitesi'nden Dr. A. Crawford'un başkanlığındaki bu seyahatin İstanbul ayağı 1845 yılında gerçekleşti. Heyet üyeleri orada bazı Osmanlı devlet adamlarıyla bizzat görüştükleri gibi bazılarına da mektupla ulaşarak destek istediler. Sözelimi, heyetten biri Âli Paşa'yla bizzat özel bir görüşme yaptı. Âli Paşa ona zeki Türk gençlerinden birkaçını Malta Koleji'ne göndermeyi teklif etti. Bu gençler orada öğretmen olarak yetiştirilecekler, döndükten sonra da kendi memleketlerindeki okulların idaresini üstleneceklerdi. Heyettekiler Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya da bir mektup yazarak girişimlerinden bahsettiler. O da aşağıdaki mektupla tekliflerine olumlu cevap verdi:

Şahsıma yazmış olduğunuz 24 Ağustos tarihli mektubunuzu ve geçenlerde Malta'da kurulmuş olan kolejin tanıtım ilanını aldım. Eğitim ve öğretimi idare etmede bu denli tanınmış adamlarla böylesine bir himaye altında kurulan bu müessesenin başarılı olması lazım geldiğine kâni oldum. Canı gönülden arzu ederim ki, Osmanlı tebealarının oraya müdahil olabilmeleri mümkün olabilsin; bilim ve eğitimden müstefit olabilsinler. Zaten bu müessesenin hedefi de farklı milliyetlerden gençler arasında bunları yaymaktır. Bu hedef için lazım gelen desteği vermekten ziyadesiyle memnun olacağım.¹⁰³

Mektupta sadrazamın Avrupa modeli eğitimi desteklediği, Osmanlı tebeaları için böyle bir girişimi gayet makul karşıladığı anlaşılmaktadır. Âli Paşa ise Türk gençlerini göndermeyi teklif ederek o tarihte bütün Osmanlı toplumu adına Batılı eğitimi onaylamış olduğunu göstermiştir. Bu geniş çaplı yardım kampanyasına İngiltere ve Amerika'nın Osmanlı'daki temsilcileri ve eğitimcileri de dahil edilmiştir. İngiltere İstanbul büyükelçisi Sir Stratford Canning, Lübnan Dağı'ndaki Amerikan İlahiyat Okulu yöneticilerinden Rev. Dr. Vandyke ve Bebek İlahiyat Okulu müdürü Cyrus Hamlin bunlardandır. Hamlin'in, Müdür R. G. Bryan'a hitaben yazdığı 3 Eylül 1849 tarihli cevabi mektubu şöyledir:

Şahsen kolejinizin ikbal kazanmasına son derece ilgi duyuyorum. Oradaki öğrencilerin konuştuğu pek çok lisan ve ait oldukları milliyetler kolejin idaresini ve verilen eğitimi fazlasıyla zahmetli ve zor kılacaktır. Fakat kolejiniz bu haliyle Doğunun en büyük ihtiyaçlarından birini karşılamaktadır. Kolejin özünün göklerden geldiğine ve Tanrı'nın diğer işlerinde olduğu gibi bunun da onun hedefine ve tasarımına harfiyen uygun olduğuna hiç şüphem yok. Şimdi biz hepimiz bu kolejin başarılı olması için taze bir dikkat sarf edecek, kurucularının bilgece ve hayırseverlikle ortaya koydukları hedeflerin gerçekleşmesi için elimizden geleni yapacağız.¹⁰⁴

102 Salv. Mallia, s. 270.

103 *Journal of a Deputation*, s. xviii.

104 *Journal of a Deputation*, s. xix.

Hamlin bu satırları yazdığında İstanbul'a geleli dokuz yıl olmuştu. Bin bir güçlkle açtığı Bebek İlahiyat Okulu ise altı yaşındaydı. Tam bir misyoner mantığıyla dile getirdiği bu sözler aslında onun "çok dilli ve çok milliyetli" bir okul tasarımıyla ilk defa karşılaşmasını ifade etmektedir. Neticede Malta heyeti İstanbul'dan müspet mesajlarla ve muhtemelen yardımlarla ve öğrenci gönderme vaatleriyle geri döndü.

Kolej İdarecileri ve Öğretmen Kadrosu

Kolejin ilk müdür vekili Samuel Gobat, görevi çok kısa sürmesine rağmen hiç şüphesiz idari kadrodaki en önemli isimdi. İsviçre doğumlu ve Almanca konuşan bir papaz olan Gobat Filistin bölgesindeki Protestanlaştırma faaliyetleri çerçevesindeki eğitim alanına getirdiği yeniliklerle öne çıkmıştı.¹⁰⁵ 1846'da kolejin ilk müdür yardımcısı olarak atandı. Bir yandan da Malta'daki İngiliz matbaasının başındaydı. Ancak aynı yıl Prusya'nın Londra büyükelçisi Bunsen onu 1841'de Kudüs'teki Anglikan-Prusya ortaklığında tesis edilen piskoposluk makamına davet etti.¹⁰⁶ Gobat sadece altı hafta kaldığı kolejden yine oradaki meslektaşlarının teşvikiyle bu görevi kabul etti.¹⁰⁷ Sahasında bu kadar ehliyetli birinin kolejde görevlendirilmesi en azından oraya güven ve itibar kazandırmış olmalıdır.

Bundan sonra bu görevlerde sırasıyla şu kişiler bulundu: John Hickman, George Horatio Hadfield (1846-1849), George S. Willis (1848-1851), Henry Irwin (Eylül 1852-Ekim 1853), Rev. Ewart (Şubat 1858-1859), Charles P. Miles (1859-1865), Reginald Guy Bryan (müd.yar. 1849-1854). Kolejde öğretmenlik yapan şahıslardan bazıları ise şunlardı: Henry Carr (1852), Mr. Zeller, Arthur H. Kelk, Mr. Seddall, Henry Sadler, John Patterson.¹⁰⁸

Malta Koleji'nin Öğrencileri

Kolejde öğrenim gören kişilerin tespiti, meslekleri ve katkı sağladıkları sahalarda bu eğitim kurumunun felsefesinin onların hayatında ne kadar etkili olduğunun öğrenilmesi, dolayısıyla kurumun nihai başarısının tespiti açısından pedagojik bir değere sahiptir. Kolej öğrencilerine dair ulaşılabilen en erken kayıt *Journal of a Deputation*¹⁰⁹ adlı kaynakta verilmiştir. Ancak buradaki liste 1846-1855 yılları arasında kolejde ücretsiz okuyanlarla sınırlıdır. Bu öğrencilerden ileride daha ayrıntılı bilgi verilecek olanlar (*) işareti ile gösterilmiştir:

105 Celal Öney, s. 344.

106 Paul Sedra, *From Mission to Modernity: Evangelicals, Reformers and Education in Nineteenth-Century Egypt*, New York: I.B. Tauris Yayınevi, 2011, s. 95.

107 Salv. Mallia, s. 271. Bu makamda kaldığı 1846-1879 yılları arasında Filistin bölgesinde yaşayan Doğu Hıristiyanları için 42 Anglikan okulu açmasının yanı sıra ilk kez Filistinli iki Arap, Protestanlığa kazandırılarak belli bir eğitim verildikten sonra papaz olarak görevlendirilmiştir. Celal Öney, s. 344.

108 Salv. Mallia, s. 279.

109 *Journal of a Deputation*, s. XXV-XXX.

***Abdel Mesih Maderakal**: Habeşistan-Tigre'de dünyaya geldi. Ailesi Habeşti. Mon. Lefevre tarafından Fransa'ya götürülmüş, bakan François Guizot'un sayesinde bir Cizvit kolejine yerleştirilmişti. Ülkesine dönünce [CMS misyoneri John] Lieder'in Kahire'deki okulunda öğrenim gördü. Oradan Malta'ya geldi. Tigre dili, Amheric dili, Arapça ve Fransızca konuşup yazıyordu. Protestan'dı. 18 Ağustos 1849'da koleje girdiğinde 21 yaşındaydı. Kolejin teoloji şubesinde okudu. Bitirince misyoner olmak istiyordu.

***Abdo Debbass**: Ekim 1848'de geldiğinde 21 yaşındaydı. Beyrut doğumlu olan Abdo'nun ailesi Suriye'de yaşıyordu. Protestan'dı. Gelmeden önce Arapça okuyor ve yazıyordu. Gramer bilmiyordu. Biraz İtalyanca, Fransızca ve modern Rumca biliyordu. Kolejin edebiyat şubesinde okudu. 1852'de ayrıldıktan sonra Beyrut'ta tüccarlık yapmaya ve dersler vermeye başladı.

***John Eppstein**: Prusya-Memel'de Yahudi bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Protestan'dı. Ağustos 1849'da 20 yaşındayken koleje girdi. Geldiğinde İngilizce, Almanca ve İbranice konuşup yazıyor; Arapça, İtalyanca ve biraz da Türkçe konuşuyordu. Kolejin teoloji şubesinde okudu. Mezun olduktan sonra misyoner olmayı arzu ediyordu.

***Leopold Rosenberg**: Moldavya-Steinstadt'ta Yahudi bir ailede dünyaya geldi. Protestan'dı. İstanbul'daki İskoçya Kilisesi'nden Mr. Allan tarafından vaftiz edilmişti. Almanca konuşup yazıyor; İngilizce, Türkçe, İtalyanca ve Ulahça biliyordu. 16 Ekim 1849'da koleje girdiğinde 22 yaşındaydı. Teoloji şubesinde okudu. Misyoner olmak istiyordu.

Agamemnon Scarvelis: Yunanistan doğumluydu ve Yunan Kilisesi'ne mensuptu. Bir Protestan anaokulunda yetişmişti. Atina konsolosluk papazı John H. Hill tarafından tavsiye edildiği koleje Kasım 1853'te 12 yaşındayken kaydedildi.

Ahmet Hanefi: Kahire'de doğdu. Müslüman'dı. Arapça konuşup yazıyordu. Babası devlet hizmetinde görevliydi. 27 Eylül 1849'da koleje girdi. Hıristiyanlığa girerek vaftiz olmak istiyordu.

Aristotelis Mavandi: Siroz'da dünyaya gelmişti. İtalyanca konuşuyor ve yazıyor; biraz da İsveç dili konuşuyordu. Mr. Hüdner onun hakkında kuvvetli bir tavsiye mektubu yazmıştı. Kasım 1853'te kaydı yapıldığında yetişkin bir yaşta idi. Misyoner olmayı istiyordu.

Aristotle Nicholas Black: Atina'da İngiliz bir baba ve Yunan bir annenin oğlu olarak dünyaya geldi. Modern Rumca konuşuyor ve yazıyordu. İyi derecede İngilizce, İtalyanca ve Fransızca öğrenmişti. Protestan'dı. Koleje Haziran 1848'de kaydolduğunda 12 yaşındaydı.¹¹⁰

110 Babası James Black (1803-1868) İngiltere-Norfolk şehrindeydi. 1829'da Teresa Macri (1797-

Asrael Monish Grunberg: Rusya'nın Grodno şehrinde dünyaya geldi. Ailesi Yahudi'ydi. Kendisi Protestanlığı seçmiş, İstanbul'daki İskoçya Kilisesi'nden Mr. Allan tarafından vaftiz edilmişti. Geldiğinde Almanca konuşup yazıyor; Türkçe, İtalyanca ve biraz da Rumca biliyordu. Teoloji şubesinde okudu. 1851'de ayrıldıktan sonra Londra Şehir Misyonu temsilciliğini üstlendi. Ancak misyoner olarak Doğuya dönmek istiyordu.

Avedis Shavarash Alplariano: İzmir'de bir Ermeni ailesinde dünyaya geldi. Babası İzmir Ermeni Kilisesi'nde papazdı. Geldiğinde antik Ermeniceyi iyi derecede konuşup yazıyor; modern Rumca ve Türkçe de konuşabiliyordu. 24 Eylül 1849'da 13 yaşındayken koleje girdi. 1853'te ayrıldı ve tüccar oldu.

Economides: Atinalı Rum bir ailenin çocuğuydu. Yunan Kilisesi'ne mensuptu. Babası onun Pazar günleri İngiltere Kilisesi'ne devam etmesini istiyordu. Koleje Ekim 1850'de 12 yaşında geldi.

Harutyun Haçadur: İstanbullu Ermeni bir ailenin çocuğuydu. 16 Ekim 1849'da koleje geldiğinde 17 yaşındaydı ve iyi derecede Ermenice konuşuyor, yazıyor; biraz da Türkçe ve İngilizce biliyordu. Teoloji şubesinde okudu. Sağlık nedenleriyle 1851'de ayrıldı. Doğuda sekreter olarak istihdam edildi.

Henein Sidaraus: Kahireli Kıpti bir ailenin oğluydu. Gelmeden evvel Arapça, İngilizce, Türkçe ve İtalyanca konuşup yazıyordu. Kıpti'ydi. 27 Ağustos 1849'da koleje girdiğinde 18 yaşındaydı. Edebiyat şubesinde okumasına rağmen çok fazla İncil bilgisi edinmişti. 1852'de ayrıldı. Kahire'deki hükümet dairesinde istihdam edildi.

Isaac Mirza: Kürdistan bölgesinde Nesturi bir ailede dünyaya geldi. Protestan'dı. Gelmeden önce Amerikalıların Urumiye'deki ilahiyat okulunda okumuştur. Süryanice konuşup yazabiliyordu. Biraz da Türkçe ve Farsça konuşuyor, İbranice okuyabiliyordu. Ocak 1851'de 21 yaşında girdiği kolejde teoloji şubesinde öğrenim gördü. Misyoner olmak istiyordu.¹¹¹

İbrahim: [Babası mürted Selim Ağa'ydı.] Abisi Mustafa'yla aynı tarihte 15 yaşındayken koleje kaydoldu. [Müslüman'dı ve] vaftize hazırlanıyordu.

1875) ile evlendi. Dört çocukları oldu: Frederick Procopius (1831-1854), Caroline (1833-1920), Leonidas (1835-1839) ve Aristotle Nicholas (1837-1854). Yunanistan'ın Messolonghi şehrinde hayatını kaybetti. "Descendants of James Black", belindacohen.tripod.com/.../black-familyregister.pdf, s. 5. (26.6.2016)

- 111 Mirza'nın adı misyoner raporlarında kısa iki haber şeklinde geçmektedir: "Malta'daki Protestan kolejinde birkaç yılını geçiren Meerza, Marbeshoo köyünün dağlarında öğretmenlik ve vaizlik yapmak için yola çıkmak üzeredir." "Recent Intelligence-Home Proceedings", *The Missionary Herald*, Ekim 1855, Vol. 51, s. 318. Meerza şu an kendi köyü olan Alkai'de çalışmaktadır. "Letter from Mr. Coan (20 Ekim 1855)", *The Missionary Herald*, Mart 1856, Vol. 52, s. 83.

John Georgandas: Atina'da dünyaya geldi. Ailesi Atinalıydı. Yunan Kilisesi'ne mensuptu. 23 Ekim 1849'da kaydolduğunda 26 yaşındaydı. Geldiğinde modern ve antik Yunanca biliyordu. Fransızca konuşuyor ve yazıyordu. Latincenin unsurlarını biliyordu. Edebiyat şubesinde okudu. Rumca derslerinde asistanlık yaptı. Öğretmen olmak istiyordu. Sağlık sebebiyle 1851'de ayrıldı.

Joseph Scherabie: Suriye'nin Sayda şehrinde dünyaya geldi. Protestan'dı. Gelmeden evvel Arapça, Fransızca, İtalyanca konuşuyor ve yazıyordu. Biraz da Türkçe konuşuyordu. 26 Nisan 1850'de 27 yaşında kaydoldu. Edebiyat şubesinde okudu. Koleji bitirince tercüman oldu.

Karabet Minasyan: İstanbullu bir Ermeni aileye mensuptu. Üç yıl bir Ermeni okulunda okumuş, kısa bir süre Hamlin'in Bebek'teki okulunda öğrenim görmüştü. Ermenice ve Türkçe konuşuyor, biraz Fransızca biliyordu. Rev. Mr. Lord, Mr. Blakistone ve Mr. La Fontaine adlı şahıslar tarafından koleje ısrarla tavsiye edilmişti. Kasım 1853'te geldiğinde 16 yaşındaydı. Kendisini yetiştirip hemşerilerine maneviyat yolunda faydalı olmak istiyordu.

Leon Wilner: İstanbullu Yahudi bir ailenin oğluydu. Almanca ve Fransızca'yı konuşup yazıyor; İtalyanca'yı ise sadece konuşuyordu. Kısmen Türkçe ve Rumca, biraz da İbranice okuyordu. 16 Ekim 1848'de 13 yaşındayken koleje kaydoldu. Babasının isteğiyle 1853'te ayrıldı. Hıristiyanlık hakikatinden çok etkilenmişti.

Levi Greiver: Craoow'da yaşayan bir Yahudi ailenin çocuğuydu. Ancak Protestan olmuş, Londra'da [Yahudi asıllı Protestan] F. Ewald tarafından vaftiz edilmişti. Geldiğinde Almanca ve İbranice konuşup yazıyor, Lehce ve biraz da İngilizce konuşabiliyordu. 14 Ocak 1853'te koleje kaydolduğunda 40 yaşındaydı. Teoloji şubesinde okudu. Yahudi Cemiyeti tarafından Doğuda istihdam edilmek isteniyordu.

Michael Kawar: Filistinli olan bu kişi Kasım 1855'te kaydolduğunda yetişkin bir yaştaydı. Protestandı. Gelmeden önce Kudüs piskoposluğu çatısı altında Nablus'ta İncil okuyucusu olarak çalışmıştı. Aynı piskopos tarafından din adamı adayları olarak gösterilmişti.

Michalo Nicholas Petrukos: Yunanistanlı olan bu genç Yunan Kilisesi'ne mensuptu. Koleje girmeden evvel Acropolis'teki Helen okulunda ve Atina'daki bir anaokulunda üç yıl eğitim görmüştü. Atina konsolosluk papazı John H. Hill ve Bitola piskoposu tarafından tavsiye edilmişti. Kasım 1853'te kaydedildiğinde 22 yaşındaydı.

Michel Kotsones: Mora-Leconyalıydı. Siroz'daki cimnazyumda öğrenim görmüştü. Antik ve modern Yunanca, biraz da Fransızca biliyordu. Yunan Kilisesi'ne mensuptu. 10 Ocak 1850'de 18 yaşında girdiği kolejde edebiyat ve bilim şubelerinde okudu. Ardından tıp öğrenimi gördü.

Mustafa: Selanik doğumlu bir Türk'tü. Ailesi Malta'da vaftiz olmuştu. Babası, İsa yolunda hizmette istihdam edilmek istiyordu ve kolejde bazı derslere giriyordu. 17 Ekim 1852'de koleje girdiğinde 17 yaşındaydı. Babası gibi o da vaftiz olmaya hazırlanıyordu. (Mustafa ve kardeşi İbrahim'in ailesinden aşağıda ayrıntılı olarak bahsedilecektir.)

Petros Bru: Habeşistanlıydı. Kudüs'teki Diocesan okulunda öğrenim görmüştü. Habeş dili konuşup yazıyor; İngilizce ve Arapçayı sadece konuşuyordu. Protestan'dı. 26 Nisan 1852'de 17 yaşındayken koleje kaydoldu. Bitirdikten sonra öğretmen olmayı istiyordu.

Petros Constantinidis: İstanbul'da dünyaya gelen Rum asıllı bu genç 6 Mayıs 1851'de koleje girdiğinde 16 yaşındaydı. Amerikalı misyonerlerin yerli yardımcısı olan babası onun misyoner olmasını istiyordu.

Sitiliano Apostolidy: Kıbrıs'ta Rum bir ailede dünyaya gelmişti. Modern Rumca konuşup yazıyor; İtalyanca, Fransızca ve biraz da Türkçe konuşuyordu. Koleje 27 Ağustos 1849'da 22 yaşında kaydoldu. Protestan'dı. Kolejin edebiyat şubesinde okudu. 1853'te ayrıldı. Niyeti tüccar olmak ve ders vermektir.

Tannous: Geldiğinde bozuk da olsa Arapça ve İngilizce konuşup yazıyordu. Protestan'dı. 25 Nisan 1853'te 17 yaşındayken koleje kaydoldu. Nablus'ta öğretmen olmak istiyordu.

Yohanar: Kürdistan bölgesindeki Nesturi bir ailenin oğluydu. Fakat kendisi Protestan'dı. Amerikalıların Urumiye'deki ilahiyat okulunda öğrenim görmüştü. Eski ve modern Süryanice konuşup okuyordu. Biraz Türkçe ve İngilizce de konuşuyordu. 17 Ocak 1853'te koleje geldiğinde 23 yaşındaydı. Teoloji bölümünde okudu. Sağlığı bozulunca ülkesine döndü. Eğer sıhhatine tekrar kavuşursa Amerikalı misyonerler onu istihdam edeceklerdi.

Yusuf Hanna: 18 Ağustos 1849'da 22 yaşındayken koleje kaydoldu. Yukarı Mısır-Mellaure'de doğdu. Ailesi Kıptiydi ama kendisi Protestan'dı. Kahire'deyken John Lieder'in okulunda öğrenim gördü. Gelmeden evvel Arapça konuşuyor ve yazıyordu. Biraz İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Kolejin teoloji şubesinde okudu. Mezun olduktan sonra öğretmen olmak istiyordu.

Buradaki 30 öğrenciden üçü 12, ikisi 13, biri 15, beşi 17, üçü 18, biri 20, üçü 21, dördü 22, biri 23, biri 26, biri 40 yaşında koleje başlamış olduğundan dolayı kayıt yaşı aralığı 12-40 olmaktadır. Milliyetleri ise Yahudi (5), Türk (2), Habeş (2), Kıpti (2), Arap (5), Rum (4), Yunan (4), Ermeni (3), İngiliz-Rum (1) ve Kürt (2) şeklindedir. Bu verilere bakılarak kolejin çok milliyetli ve çok dilli bir okul hedefini yakaladığı görülmektedir. Neredeyse hepsinin birden fazla dil bilmesine, özel tavsiyelerle gelmiş olmalarına bakılırsa kurumun vasıflı öğrencilere yönel-

diğini söyleyebiliriz. Bundan sonraki öğrenciler ve biyografileri değişik kaynaklarda yer almaktadır:

Abdel Mesih Maderakal: Annesi zengin, dindar ve hayırsever bir kadındı. Maderakal genç yaşta memleketi Adowa'yı terk ederek, bir deniz subayı ve Habeşistan seyyahı olan M. Lefavre ile Fransa'ya gitti. Orada o sıralar bakan olan François Guizot'ya takdim edildi. Onun delaletiyle Kral Louis Philip'e takdim edilen Maderakal ileride Fransa'nın Habeşistan temsilcisi olur niyetiyle eğitime alındı. Bir Fransız okulunda dört yıl okuyan Maderakal, Lefevre ile birlikte ülkesine gitmek üzere yola çıktıysa da Kahire'de yolları ayrıldı.¹¹² Orada görevli CMS misyoneri John Leider'in Kıpti Enstitüsü'nde okudu.¹¹³ İncil'le ve Protestanlıkla tanışınca yeni mezhebiyle ilgili daha fazla bilgi edinmek arzusuyla Malta Koleji'ne kabulünü istedi ve orada dört yıl öğrenim gördü.¹¹⁴

Abdo Debbas: Rum asıllı bir ailenin oğludur. Bir veya iki yıl Malta Koleji'nde öğrenim gördü.¹¹⁵ Osmanlı vatandaşı olan Debbas ailesi aslen Beyrutlu olup sonradan Tarsus'a yerleşmiş bir tüccar ailedir. Abdo Debbas da ticaretle uğraşmış, İncehark mahallesi, Mersin caddesi üzerinde Debbas Fabrikası adıyla bilinen bir çırçır fabrikası kurmuştur.¹¹⁶ Fabrikanın kuruluş tarihi 1863'tür.¹¹⁷ 1882 yılında Tarsus Ticaret Mahkemesi'nin Debbas ve ortağı Nikola hakkında iflas kararı vermesi üzerine Tarsus'tan ayrılarak İstanbul'a kaçmıştır. Daha sonra bunların hileli olarak iflâs ettikleri anlaşılmış ve haklarında yakalama kararı çıkarılmıştır. İlerleyen yıllarda Debbas ailesi Osmanlı vatandaşlığından Yunan vatandaşlığına geçmiştir. Debbas Fabrikası ise Cumhuriyet'ten sonra da varlığını bir süre devam ettirmiş, 1926 yılında Hüsnüzadeler ve Şinasi Şirketi tarafından kiralanmıştır.¹¹⁸

112 J. Ludwig Krapf, *Travels, Researches and Missionary Labours During an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa*, Londra: Frank Cass Yayınevi, 1968, s. 445-446.

113 John Leider, "Hope for Abyssinia", *The Missionary Register*, Temmuz 1850, Vol. 38, s. 308.

114 J. Ludwig Krapf, s. 446.

115 "Field Notes-Central Turkey", *The Missionary Herald*, Şubat 1872, Vol. 68, s. 51.

116 Sacit Uğuz, *I. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora tezi, 2011, s. 330.

117 Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", *Toplumsal Tarih*, 2009, S. 191, s. 74.

118 Sacit Uğuz, s. 330-331. Fabrikanın günümüze kadar gelen eski binası T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından istimlak edilmiş ve kazı araştırma merkezi olarak kullanılmak üzere Boğaziçi Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir. Tarsus Gözlükule Höyüğü'nden çıkartılan etütlük arkeolojik malzeme ile Adana Müzesi depolarında muhafaza edilen ve höyükte Boğaziçi Üniversitesi çalışmaları başlayınca Tarsus'a geri getirilen arkeolog Goldman dönemi kazıları etütlük malzemesi Debbas'ın çırçır fabrikasının tamir edilen hangarlarında muhafaza edilmektedir. "Boğaziçi Üniversitesi Tarsus-Gözlükule Kazı ve Araştırma Projesi", www.tarsus.boun.edu.tr/, (16.10.2016); "100 Yıllık Çırçır Fabrikası Araştırma Merkezi Oluyor", *Tarsusonline Ha-*

Nihat Taner'in verdiği bilgilere göre Abdo Debbas Tarsus'ta St. Paul'un evi olarak bilinen yerde oturan zengin bir Rum'du. Bir av vesilesiyle gidip beğendiği Gözne'ye yazlık yaptırmış, onun izinden başka gayrı müslimler de oraya gelmeye başlamışlardı. Aşağı Gözne'de mevcut çeşmenin adı "Debbas'ın Çeşmesi" olduğu gibi, bağlık bir yerin adı da günümüzde hâlâ "Debbas'ın Bağı" olarak anılmaktadır.¹¹⁹ Abdo Debbas 1860'lardan 1882'ye kadar Amerika Tarsus konsolos vekili olarak görev yapmıştır.¹²⁰ Amerikalı misyoner Dr. Clark Tarsus'u ziyaret ettiğinde Amerika konsolos vekili A. Debbas ile görüşmüş, ondan Tarsus ve civardaki şehirlerin ithalat ve ihracat bilgileri, bölgede iş yapan ülkeler hakkında bilgi almıştır.¹²¹ Antikalara fevkalade ilgi duyan Debbas pek çok antikanın izini sürmüş, bunlardan bazılarını Amerika'ya göndermiştir.¹²² Bir şekilde elde ettiği bir lahdi Amerikan halkına hediye etmek üzere *Shenandoah* adlı bir ABD firkateyniyle gönderir. Lahitle birlikte yolladığı 18 Temmuz 1871 tarihli mektubunda, bu lahdi ve kapağını bizzat kendisinin gemiye yerleştirdiğini, İstanbul'dan gerekli izinleri çıkarttığını bildirmektedir. Ayrıca lahitte bulunan topraktan mamul iki lambayla, ufak bir kutunun içerisine koyduğu yaşlı bir kadına veya erkeğe ait olan kemikleri ve ceset küllerini de eklediğini söylemektedir. Son olarak da bütün

ber, 15 Nisan 2012. Bir Amerikan kuruluşu olan bu üniversitenin, çok eski bir İngiliz okulu öğrencisini, ardından yıllarca Amerika konsolos vekili olarak hizmet etmiş Abdo Debbas'ın fabrikasını arkeolojik çalışmalar çerçevesinde değerlendirmesi bir vefa örneği olabileceği gibi, eğitim açısından yaklaşıldığında yetiştirdiği öğrencilerini nesiller geçse bile takip etme geleneğinin bir uzantısı olarak da kabul edilebilir. Ayrıca aşağıda bahsedileceği üzere arkeolojik bazı parçaları Amerika'ya hediye eden Debbas'ın böyle bir merkeze yıllar sonra ev sahipliği yapmaya devam etmesi de anlamlıdır.

119 Nihat Taner, "Mersin'e Gelen Ecnebi Gemiler-1 Uss Shenandoah", *Mersin Deniz Ticareti Dergisi*, Temmuz 2012, S. 242, s. 67.

120 Nihat Taner, s. 69.

121 "Letter from Dr. Clark (Antakya, 30 Mayıs 1871)", *The Missionary Herald*, Ağustos 1871, Vol. 67, s. 232. Ancak Debbas ailesinin Amerikalılarla münasebetleri bununla sınırlı değildir. 1870'lerin başında Tarsus'a gelen Amerikalı misyonerler bir Protestan Okulu açmak gayesiyle şehirdeki bazı Ermenilerle işbirliği yaparlar. Okulun kurulacağı Tarsus'un Çıplak mahallesindeki arsanın satın alınması sürecinde, yabancılara mülk satışı kanunen yasak olduğu için ciddi pürüzler çıkar. Bunun üzerine arsa, müstakbel okulda görev yapacak olan Osmanlı tabiiyetindeki üç Ermeni'ye satılır. Bu arsayı satan kişi Catherine Debbas'tır. Yazara göre bu okul 1888 yılında St. Paul Enstitüsü adını almış, Cumhuriyet sonrası Tarsus Amerikan Koleji'ne dönüşmüştür. Nihat Taner, s. 69.

122 Örneğin, Tarsus'u ziyaret eden Amerika'nın Suriye konsolosu J. Augustus Johnson onunla tanışmasını ve izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: "Tarsus konsolos temsilcisi Debbas'ı gördüm. Klikya'da ve Kıbrıs kıyılarında ortaya çıkartılan madeni paralara ve antikalara meraklıydı. Tarsus'ta bir yeri kazılırken bulunan bir lahitle ilgili yazmıştı. Bu bana hediye olarak satın alınmıştı. Prensip olarak hediye kabul etmediğimi söyledim. Bunun üzerine 'Amerika insanların hayranlığının bir nişanesi olarak oradaki bir müzeye veya herhangi bir kurum adına kabul etmemi' rica etti. Amerika'ya dönünce bir müzenin yetkilileriyle görüştim." J. Augustus Johnson, *The Life of a Citizen*, New York: The Vail-Ballou Yayınevi, 1915, s. 193.

bunların “kendisinden bir hediye ve yadigar olarak Amerika’ya kabul edilmesini” istemiştir.¹²³

Alexander van Millingen: Ünlü bir Bizans ve İstanbul tarihçisi olan Millingen hakkında yapılan araştırmalarda onun Malta Koleji’nde okuduğundan dair sadece tek bir kaynakta bahsedilmektedir. Bu bilgi *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul* eserde şu cümlelerle yer almaktadır: “Aile mirası olan zengin bir kültür ortamında yetişmişti. Çıktığı zahmetli yola Malta’daki Protestan kolejinde adım attı. Bunu İngiltere’de tarih, din ve klasik filoloji dallarında aldığı eğitim yılları izledi.”¹²⁴

Arthur Evans Moule (1836-1918): 1856’da kısa bir süre Malta Koleji’nde okudu. 1857-1859’da ise İngiltere-İslington’daki CMS Training Kolej’de öğrenim gördü.¹²⁵ CMS tarafından 1861’de Çin’e gönderildi. Üç yıl sonra abisi George Evans Moule (1828-1912) de aynı ülkede çalışmaya başladı. İleriki yıllarda Arthur aynı misyonun sekreteri ve baş diyakozu olarak devam etti. Çinceye İncil’den ve Kitab-ı Mukaddes’ten çeviriler yaptı. *Zanmeishi* (Mezmurlar), *Qidaowen* (Komünyon duası) ve *Matai Fuyin* (Matta İncili) ve *Yuehan Fuyin* (Yuhanna İncili) bunlardandır. Harvard kütüphanelerindeki koleksiyonlarda dokuz kitap, bir risale ve iki makalesi yer almaktadır. Bunların yanı sıra İngilizce ve Çince olmak üzere çok sayıda vaaz metni ve makale yazmıştır. Çince iki eseri *Yingguo Yuzhi* (Büyük Britanya Coğrafyası) ve *Jiuyue Zhushi* (Eski Ahit Üzerine Notlar)’dır. Kırk beş yıl kaldığı Çin’deki hatıraları *New China and Old: Personal Recollections and Observations of Thirty Years* adıyla 1891’de basılmıştır.¹²⁶

123 J. Augustus Johnson, s. 193. Tarsus’tan yola çıkan lahit 24 Ekim’de salimen Philadelphia limanına vardı. Oradan New York’a taşındı ve 5. Caddedeki bir binaya yerleştirildi. Birkaç yıl sonra ileride dünyanın en ünlü müzelerinden biri olacak olan Metropolitan Sanat Müzesi’ne (Metropolitan Museum of Art) nakledildi. Bu lahit o müzeye kabul edilen ilk eserd. 1876’da müze mütevellî heyeti aldığı karar üzerine Abdo Debbas’ı “ebedi dost” ilan etti. Debbas’ın bu armağanı müzenin *Yunan ve Roma Sanatı* bölümünde sergilenmektedir. Nihat Taner, s. 69.

124 Ümit Meriç, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, İstanbul: Albaraka Türk Katılım Bankası Yayını, 2010, s. 344.

125 *The Church Missionary Cleaner*, 1885, Vol. 9, s. 103.

126 Shen Hong, “An English Missionary’s Contribution to the Historical Memories of Hangzhou: A Study of Arthur Evans Moule’s Writings and Photographs”, *Creative Spaces, Seeking the Dynamics of Change in China*, (ed) D. Gimpel, B. Nielsen, P. J. Bailey, Kopenhag: Nordic Institute of Asian Studies Yayını, 2012, s. 50-62. Makalede adları verilen diğer kitapları şunlardır: *Four Hundred Million: Chapters on China and the Chinese* (1871); *The Use of Opium, and its Bearing on the Spreading of Christianity in China* (1877); *The Story of the Cheh-kiang Mission of the Church Missionary Society* (1878); *Chinese Stories for Boys and Girls and Chinese Wisdom for Old and Young* (1881); *The Glorious Land: Chapters on China* (1891); *Personal Recollections of the T’ai P’ing Rebellion 1861-63* (1898); *Ningpo under The T’ai P’ing* (1904); *Ningpo: Ancient and Modern* (1905); *Young China* (1908); *Half a Century in China: Reflections and Observations* (1911); *The Chinese People: A Handbook on China* (1914).

Bursa-Demirtaş Protestan Kilisesi vaizi: Rum asıllı olan ama ismi belirtilmeyen bu genç Malta Koleji'nde öğrenim gördü. Daha sonra Bursa'da ilahiyat eğitimi alması planlanıyordu. Çünkü uzun yıllar o kilisenin pastörü olacağı umuluyordu.¹²⁷

Edward James Hanauer (1850-1938): Babası Moshe Ben-Michael Halevi 1843'te Hıristiyanlığı kabul ederek vaftiz oldu.¹²⁸ E. James ise misyoner John Nicolayson tarafından 16 Mart 1851'de vaftiz edildi. Gobat'ın Kudüs'teki okulunda ve Malta Koleji'nde öğrenim gördü. Mesleğe Gobat'ın okulunda asistanlıkla başladı.¹²⁹ Kudüs'teki St. George Katedrali'nde papaz (canon) oldu. 1881'den itibaren *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* adlı dergide Kudüs ve civarındaki keşifleri ve yörenin folkloruyla ilgili makaleler yazdı. *Table of the Christian and Mohammedan Eras* (Londra 1904), *Folklore of the Holy Land: Moslem, Christian and Jewish* (Londra 1907), *Walks about Jerusalem* (Londra 1910) adlı eserleri bulunmaktadır. *Rambles in My Fatherland 1867-1874* başlıklı hatırası ise henüz yayınlanmamıştır.¹³⁰

Fadlallah: Lübnan Dağı havalisinde yaşayan bir Rum'du. Rum kilisesinin bir okuluna giderken Amerikalı misyonerlere ait Abeih İlahiyat Okulu'nun öğrencileriyle tanışarak bu kurum hakkında bilgi edindi. Oraya gitme düşüncesine yakınları karşı çıksa da dinini değiştirmeyeceğini taahhüt edince anne babası okumasına izin verdi. Fikirlerinin değişmeye başladığını anlayan babası ona mektup yazarak hemen geri dönmesini istedi. Fadlallah buna itaat etti. Okulunu bitirmek için ailesini ikna etmeye uğraştıysa da başaramadı. Okula gitmek için evden kaçınca ailesi onu mirastan mahrum etmekle, tek başına bırakmakla tehdit etti. Altı ay boyunca tüm aile fertleriyle herhangi bir iletişimi olmaksızın yaşadı. Sonunda aile yumuşadı ve onu eve çağırdılar. Akrabaları Beyrut'taki bir Rum okulunda öğretmenlik yapmasını teklif ettiler. Bir yıllık öğretmenliği esnasında Sebt günleri İngilizlerin şapeline gidip ayine katılmasına, Protestan düşüncelerini dile getirmesine izin vermediler. Sene sonunda Malta Koleji'ne gitti. Ne var ki sağlığı bozuldu ve altı ay sonra memleketine geri döndü. Protestan hissiyatı ve düşünceleri galip gelince etrafındakilerin şiddetli muhalefetine rağmen misyonerlere katıldı ve Trablus'ta yerli misyoner yardımcısı oldu.¹³¹

127 "Letter from Mr. Greene (6 Aralık 1867)", *The Missionary Herald*, Mart 1868, Vol. 64, s. 85.

128 Yaron Perry, *British to the Jews in Nineteenth Century Palestine*, Londra: Frank Cass Yayınları, 2003, s. 91.

129 Shimon Gibson, *Jerusalem in Original Photographs, 1850-1920*, Eisenbrauns Yayınları, 2003, s. 178.

130 "Canon James (John) Edward Hanauer, 1850-1938", The Palestine Exploration Fund web sayfası. www.pef.org.uk/.../canon-james-john-edward-hanauer. (17.08.2016)

131 "Letter from Mr. Lyons (4 Ekim 1859)", *The Missionary Herald*, Ocak 1860, Vol. 56, s. 24-25.

Gottlieb Wilhelm Leitner (1841-1899): Budapeşte’de Yahudilikten Protestanlığa dönen bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi.¹³² Babası Johann Moritz Leitner’in mesleği hekimlikti.¹³³ Budapeşte’de siyasi karışıklıklar artınca İstanbul’a geldiler. Babası burada mesleğine başladı.¹³⁴ Ancak çok geçmeden öldü ve annesi bir Akdeniz misyoneriyle evlendi. Bunun sonucunda Leitner öğrenimini İstanbul’da sürdürdü.¹³⁵ Bir dönem Bursa’da da okudu. Ardından Malta Koleji’ne gitti.¹³⁶ Bir medresede (muslim college) Türkçe ve Arapça öğrenerek olağanüstü bir dil yeteneği olduğunu ispatladı. On beş yaşına geldiğinde sekiz lisanı akıcı bir şekilde konuşabiliyordu. Bu sayede Kırım Savaşı sırasında İngiliz Levazımat sınıfına tercüman tayin edildi.¹³⁷ Ardından İstanbul ve Bursa’daki medreselerde (Islamic seminaries) okudu. Türkçe ve Arapçasını ilerleterek ilk dönem İslami kaynakları da çalıştı. 1858’de İngiltere’ye gitmek üzere Türkiye’den ayrıldı. Oradaki King’s Kolej’i bitirdikten sonra aynı kurumda Arapça, Türkçe ve modern Rumca öğretmenliğine başladı. 1861’de kolejin Arapça ve İslam hukuku profesörlüğüne atandı. Ayrıca kolejin Doğu şubesini teşkilatlandırdı. Bir süre sonra kolejin onursal üyesi oldu. Ertesi sene Freiberg Üniversitesi’nden yüksek lisans ve doktora payelerini aldı. Bu sırada pek çok eser hazırladı. Bunlara Arapça’nın kavramsal kurallarını içeren ve ileride Arapça’ya ve Urduca’ya çevrilen bir kitabı da dahildi. Pakistan’a giden Leither, Lahor Devlet Koleji, Oriental Kolej ve Pencab Üniversitesi’nin kurulmasına öncülük etti.¹³⁸ *History of Indigenous Education in the Punjab* adlı eserini 1881’de tamamladı. Urduca, Arapça ve İngilizce çeşitli dergiler neşretti. Bunlardan *Indian Public Opinion* örnek verilebilir. Ayrıca *Asiatic Quarterly Review*’in editörlüğünü yürüttü.¹³⁹

Henry William Churchward (1849-1877): Plymouth’ta dünyaya geldi. Eğitimini kısmen Malta Koleji’nde kısmen de Portland Grammer Okulu’nun başöğretmeni Dr. Weymouth’un nezaretinde aldı. 1867’de İngiltere krallığının Pembroke’daki tersanesinde daimi inşaat mühendisi olan babasının yanında çıraklığa başladı. Bir yıl sonra ayrılarak Potosi Madencilik Şirketi’nin altın madenlerinin idarecisi ve mühendis muavini oldu. Şirket adına Güney Ame-

132 Sarah Martin, “The Shah Jehan Mosque, Woking An Unexpected Gem”, *Conservation Bulletin*, 2004, S. 46, s. 32.

133 İkrâm Chaghatai, “Introduction”, *Writings of Dr. Leitner: Islam, Education, Dardistan, Politics and Culture of Northern Areas*, (ed) M. İkrâm Chaghatai, Lahor 2002, s. 10-11.

134 Abdul Waheed, “Jihad-Misconceptions about Islamic Teaching”, *Ravi Dergisi*, S. 93, s. 59-60.

135 Sarah Martin, s. 32.

136 Abdul Waheed, s. 60.

137 Sarah Martin, s. 33.

138 Abdul Waheed, s. 59-60.

139 Clive Whitehead, *Colonial Educators: The British Indian and Colonial Education Service 1858-1983*, New York: I. B. Tauris Yayınevi, 2003, s. 34.

rika'nın çeşitli bölgelerinde çalıştı. Hayatının bundan sonrasını maden ve demiryolu alanlarında sürdürdü.¹⁴⁰

İvan Slaveikoff/Slaveykov: 1865'te Malta Koleji'ne gönderildi. Burada okuması, merkezi İngiltere'de bulunan *Turkish Missions Aid Society*'nin (Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti) desteğiyle gerçekleşti. Çok geçmeden Robert Kolej'e nakletti.¹⁴¹

John Gennadius (1844-1932): Yunan diplomasi dünyasının ileri gelenlerinden birisidir. Atina'da dünyaya geldi. Babası Georgios Gennadius, annesi Artemis Benizelou'ydu. Malta Koleji'nde ve Atina Christos Vaphas Lisesi'nde öğrenim gördü. Gennadius'un Amerikalılarla bağlantısı, 1830'da Atina'ya gelen misyoner John H. Hill ve eşi vasıtasıyla olmuştu. Küçük yaşta babasını kaybettiği için Malta'da da onların himayesi ve maddi desteği sayesinde okudu. Ardından Londra'da ticaret hayatına atıldı.¹⁴² İngiltere'de yaşamaya başladı ve dünya çapında bir şirket ağına sahip Ralli kardeşlerin ticaret şirketinde çalıştı. Onun İngiltere'deki kişisel bağlantıları kendisine diplomatik, siyasi, ticari ve entelektüel sahalarda geliştirmesine imkan verdi. Londra kulüplerinin sosyal yaşantısı Ralli ve Rotchschild aileleri gibi girişimcilerle hemhal olmasını sağladı.¹⁴³ Kasım 1921'de Yunan hükümeti tarafından Washington'a diplomatik temsilci tayin edildi. Orada uzun yıllar kaldı.¹⁴⁴ Araştırmacılara göre Gennadius ekonomik küreselleşmenin kurallarını kavramış, ulus-devletin güçlenmesini sadece Yunanistan'la sınırlı görmemiş, aynı zamanda bağımsız bir Ermeni devleti kurma talebinde bulunan Ermenilerle de göstermiştir.¹⁴⁵

John Moses Eppstein (1827-1903): Asıl adı Levi'dir. Prusya-Memel'de, Elijah ve Rose çiftinin oğlu olarak dünyaya geldi. Dokuz yaşındayken dedesiyle birlikte Kudüs'e yerleşince biraz İbranice ve Talmud öğrendi. O sıralarda birkaç arkadaşı Hıristiyan olmuştu. Başlangıçta onlarla yaptığı sohbetler Levi'yi daha mutaassıp hale getirmişti. O kadar ki, bir hahamken Hıristiyanlığı seçen kuzeni Lauria'yı öldürmek maksadıyla bir süre hançerle dolaştı. Neticede

140 "Mr. Henry William Churchward", *Minutes of the Proceedings of the Institution of Civil Engineers*, 1878, Vol. 53, s. 286-287.

141 Barbara R. Ellington, *That Our Daughters may be as Corner Stones American Missionaries, Bulgarian Nationalists and the Politics of Gender (1832-1872)*, New York Devlet Üniversitesi, Doktora tezi, 2001, s. 345.

142 Marianna D. Christopoulos, "Nineteenth-century America through the Eyes of John Gennadius", *The Historical Review*, 2015, S. 12, s. 201.

143 Maria Christina Chatzioannou, "Between Tradition and Modernity: Joannes Gennadius at the End of the 19th Century", *The New Griffon, 12: Hidden Treasures at the Gennadius Library*, 2011, s. 14.

144 Marianna D. Christopoulos, s. 202.

145 Maria Christina Chatzioannou, s. 10.

bu kişinin sayesinde peygamberleri ve nihayet Yeni Ahit'i incelemeye yöneldi. En sonunda kendi dininden şüpheye düşerek Hıristiyanlığı kabul etti. 13 Temmuz 1844'te (kendisi de Yahudi dönmesi olan) Piskopos Michael Solomon Alexander tarafından vaftiz edildi. Ardından Malta Koleji'ne girdi ve orada beş yıl öğrenim gördü. CMS'ye kabul edildi. 1854'te Filistin'deki İbrani Koleji'ne girdi. 1857'de cemiyet tarafından Bağdat'a misyoner tayin edildi. 1867'de İzmir'deki faaliyetlerine başladı. On sekiz yıl boyunca pek çok Yahudi'nin vaftiz olmasını sağladı.¹⁴⁶ 1885'te İzmir'den ayrılarak CMS'nin Londra'daki misyonerlik merkezinin başına geçti. 1893'te Bristol'e taşındı. İngilizce, Almanca, Fransızca, İbranice, Eskenazi dili, İspanyolca, Rumca, Latince, Süryanice, Keldani dili, Farsça, İtalyanca ve Türkçe biliyordu. 1902'ye kadarki çalışmalarının meyvesi olarak 28 Yahudi Protestanlığa geçti. Tüm misyonerlik hayatında ise toplam 262 Yahudi'nin vaftizine vesile oldu. Ölümünden kısa bir süre önce "dünyanın en mutlu adamı olduğunu" açıkladığı kaydedilmektedir.¹⁴⁷

Joseph Isaac Whitaker Spadafora: Bir müddet Malta Koleji'nde okuyan, ailesinin Sicilya'da yaşadığı¹⁴⁸ bu genç hakkında daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

Kostandin Kristoforidhi (1827-1895): Asıl adı Konstantinos Christoforides'tir. Arnavutluk-Elbasan'da bir kuyumcunun oğlu olarak dünyaya geldi. 1847-1850 arasında Yanya'da Rumca eğitim veren *Zosimia* adlı ortaokula gitti. Oradayken Avusturya konsolos yardımcısı Johann Georg von Hahn'a Arnavutlarla ilgili hazırlamakta olduğu *Albenesische Studien* (Almanya-Jena, 1854) adlı eserinde yardım etti. Müteakip yıllarda Tiran, Elbasan ve Berat'ta öğretmenlik yaptı. Bir müddet Durres şehrindeki amcasının yanında çalıştı. 1857'de İzmir'e gitti. Muhtemelen Amerikalı misyonerlerle ilk teması burada oldu.¹⁴⁹ Misyoner C. Hamlin Mart 1856'da Kristoforidhi'yi yeni bir İncil çevirisi başlatmak için İstanbul'a davet etti. Bebek İlahiyat'a öğrenci olarak kabul edilmesine rağmen Malta Koleji'ne geçerek tercümesine orada devam

146 Eppstein'in İzmir'deki faaliyetleri, Girit ve Sakız adalarına gidişi için bkz. William T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra 1908, s. 383-394.

147 Aaron Bernstein, *Some Jewish Witnesses for Christ*, Londra 1909, s. 201-203. Bağdat'ta doğan, İzmir'deki İngiliz Ticaret Mektebi'nde öğrenim gören ve oradan Oxfordshire'daki Lord William Okulu'na giden en büyük oğlu William Charles Eppstein de babası gibi Hıristiyanlığa ve İngiltere'ye hizmet etmiştir. John Oakes, *Kitchener's Lost Boys: From the Plying Fields to the Killing Fields*, The History Yayınevi, 2009, s. 129.

148 Raleigh Trevelyan, *Princes Under the Volcano: Two Hundred Years of a British Dynasty in Sicily*, Londra: Faber and Faber Yayınları, 2012, s. 1756.

149 Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, New York: I.B. Tauris Yayınevi, 2012, s. 257.

etti.¹⁵⁰ Malta'da Yeni Ahit'in Arnavutça tercümesini tamamladı (1857-1861). Bunun Gheg versiyonu Latin alfabesiyle 1872'de, Tosk versiyonu ise Rum alfabesiyle 1879'da İstanbul'da basıldı. Ayrıca Eski Ahit'in birkaç kitabının çevirisi de basılanlar arasındaydı. Bu çeviriler Arnavut diline hizmet ettiklerinden dolayı Kristoforidhi'ye "Arnavutçanın babası" ve "Arnavutların Luther'i" lakapları verildi. 1874'te İncil Cemiyeti ile anlaşmazlığa düşünce işini kaybetti ve Arnavutluk'a giderek fakir bir hayat sürdü. 1878'de BFBS İstanbul şubesinden Alexander Thomson'ın aracılığıyla geri çağrıldı. Ailesiyle birlikte İstanbul'a taşınan Kristoforidhi çeviri ve yayın faaliyetlerine devam etti. 1884'te ülkesine temelli döndü. Tiran'da bir Arnavut okulu açmaya uğraştıysa da o tarihte bu tür okullar yasa dışı kabul edildiğinden başarılı olamadı. 1888'de Elbasan'a hakim tayin edildi ve bu görevini ölünceye kadar sürdürdü. Eserleri arasında *Grammatike tës Albanikës Glosës* (Arnavutça Dilbilgisi) ve *Lexikon tës Albanikës Glosës* (Arnavutça Sözlük) de bulunmaktadır. Bunların ilki 1882'de İstanbul'da, ikincisi 1904'te Atina'da basılmıştır.¹⁵¹

Leopold Rosenberg (1828-1905): Avusturya Yahudisi olan babası çiftçi, annesi de kumaş dokumacıydı. Biri kız olmak üzere dört kardeşiler. Annesi ve üç kardeşi öldüğünde çok küçüktü. Babası Hıristiyan kilisesinde vaftiz oldu. 1841'de İstanbul'a geldi. Burada genç bir Yahudi arkadaşı onu bir misyoner merkezine gitmeye ikna etti. Rev. Dr. Schwartz'ın vaazını dinleyince Hıristiyanlığa ilgisi daha da arttı. Onun Prusya konsolosluk şapelinde verdiği vaazları sürekli dinlemeye başladı. İki yıl sonra Eski ve Yeni Ahit'i birlikte incelemeye girişti. 1844'te İstanbul'u ikinci ziyaretinde Mr. Allan tarafından vaftiz edildi. Bursa'ya giderek oradaki Yahudilere, Ermenilere ve Rumlara İncil'i vaaz etti. Aralarından pek çoğu din değiştirdi. Bu cesaretle Malta'ya giden Rosenberg oradaki kolejde altı yıl edebiyat ve teoloji okudu. Karşılığında kolejde günde dört saat ders veriyordu. Din adamlığına hazırlanmak için Londra ve Edinburg'da öğrenim gördü. İskoçya Established Kilisesi'nin Yahudi Komitesi onunla yedi yıl boyunca meşgul oldu. Bu zaman zarfında Selanik ve İzmir'deki misyoner merkezlerinde çalıştı. Londra'ya dönünce Malta Koleji komitesinden Lord Shaftesbury, Lord Calthorpe ve A. Kinnaird

150 Xhevat Lloshi, "The Bible Society and Albanian Translations", *Institute for Albanian and Protestant Studies*, instituti.org/bible-society-albanian-translations. (30.06.2016)

151 Robert Elsie, s. 257. Kristoforidhi, ırkdaşlarının Osmanlı'dan ayrılarak milli bir devlet kurma projesi sürecinde söz sahibi olanlardan birisidir. Prizren Arnavut Birliği'nin Ocak 1879'da Osmanlı Hükümeti'ne sunduğu beş maddelik program içinde, Arnavutçanın okul ve resmi kurumlarında kabul edilmesi, Türkçenin yalnızca İstanbul'daki merkezi hükümetle olan ilişkilerde kullanılması isteği de bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Arnavut Halklarını Savunma Komitesi 1879'da bir Arnavutça alfabe hazırlanması için bir komisyon oluşturdu. Hoca Hasan Tahsin, Postenanlı Jovan Vretto, Ergirili Kato Haxhi, Vasa Paşa ve Şemseddin Sami Fraşeri'den oluşan komisyonun bir üyesi de Kristoforidhi'dir. Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978, s. 32.

gibi şahıslar ona çeşitli görevler verdiler. Bu çerçevede Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında bulunan büyük şehirlerdeki erkek çocuklar için İngiliz okulları açmak amacıyla Doğu'ya gitti. Kahire'de büyük bir yatılı ve gündüzcü okul kurdu. İki yıldan fazla orada çalıştı. Sağlığı bozulunca Londra'ya geri döndü. 21 Ağustos 1865'te çalışmaya başladığı *Londra Yahudi Cemiyeti* tarafından Edirne'de görevlendirildi. 1905 yılına kadar kırk yıl boyunca orada misyonerlik yaptı. İlk on yılda 40 Yahudi'yi vaftiz etti. Yine İstanbul, İzmir, Kudüs ve Londra'da da pek çok Yahudi'yi Protestanlığa kazandırdı.¹⁵²

Marcus Wolkenberg (1834-1900): Asıl adı Mordecai idi. Polonya'nın Rus işgali altındaki dönemde doğdu. Çar I. Nikola'nın Hıristiyanlaştırma ve askeri hizmet için eğitmek maksadıyla Yahudi çocuklarına el koyma uygulamasından kaçmak için çok genç yaşta ailesiyle beraber gizlice Avusturya yönetimindeki Polonya'ya giderek Brody'deki Ortodoks akrabalarının yanına sığındı. Şehrin hahamı Salomon Kluger'in ilgisini çekti. Onun öğretmenliği sayesinde iyi bir İbranice ve Talmud eğitimi aldı. Genç yaşında Yaş şehrindeki banker Cahner'in çocuklarına iki yıl ücretli öğretmenlik yaptı. Bu süreçte *Londra Yahudi Cemiyeti* misyoneri W. Mayer'le tanıştı. Uzun bir iç tecrübeden sonra Hıristiyanlığı kabul ederek vaftiz oldu. Çevresindekilerin şiddetli tepkisi üzerine Yaş'tan ayrılarak Malta Koleji'ne gitti. Mezun olduktan sonra Londra'daki A. S. Thelwall'dan teoloji okudu. 1863'te Yaş'a misyoner olarak atandı. Yedi yıl Yaş'ta ve Bacau'da misyonerlik yaptı. 1870'te İngiltere'ye döndü. Londra, Manchester, Birmingham ve Liverpool'da yaptığı çalışmalarından sonra hayatını kaybetti.¹⁵³

Paul Bonavia: Kolej kurucularından Henry Innes'in vaftiz oğlu olan bu Malta'lı genç yine onun maddi imkanlarıyla bu kolejde okudu. Mezun olduktan sonra Malta Matbaası'nda çalışmaya başladı. Çeviri ve basım işlerinde son derece başarılıydı. 1847'de Camilleri tarafından basılan Yeni Ahit'in tashih işini üstlendi. Ayrıca *The Brazen Serpent* başlıklı dinî bir risaleyi Malta diline *Is Serptal Bronz* başlığıyla çevirdi ve yayınladı.¹⁵⁴

Peter Mateev: 1850 yılında Bulgaristan'da dünyaya geldi. 11 yaşında İstanbul'a gelerek dedesinin yazıhanesinde yaşadı. Önce Malta Koleji'nde öğrenim gördü. Orasının 1865'te kapanması üzerine öğrenimine Robert Kolej'de devam etti. 1869'da mezun oldu. İngiliz posta servisinde göreve başladı.¹⁵⁵

152 Aaron Bernstein, *Some Jewish Witnesses for Christ*, Londra 1909, s. 430-432.

153 Aaron Bernstein, *Some Jewish Witnesses for Christ*, Londra 1909, s. 523-525.

154 Carmel Sant, "Letter from Mr. George Pratt to Mr. H. Innes (Malta, Aralık 1869)", "Protestant Maltese Bible Translations (1870-1872): The Gospel of St Mark 1914-1915", *Journal of Maltese Studies*, 1977, S. 11, s. 130 ve 119.

155 "A Bulgarian in the lands of Assyria, Babylon and Chaldea", Varna Arkeoloji Müzesi Resmi Sayfası (3 Haziran 2015), www.archaeo.museumvarna.com/.../a-bulgarian-in-the-land, (28.06.2016)

Yusef: Ortadoğu misyonerlerinden Henry Jessup'un anlattıklarına göre Habeşistan doğumlu bu zenci genç, koleje yönlendirildiğinde 26 yaşlarındaydı. Vaktiyle Müslüman Araplar tarafından köle olarak kaçırılarak İran vezirine satılmıştı. Böylece Müslüman olarak yetiştirilmişti. Bağdat'a gelen ve orada Kur'an'ın yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi öğrenen Yusef konuşacak kadar Fransızca da öğrenmişti. Coşkulu bir Müslüman olarak bütün ibadetlerini harfiyen yerine getirmekteydi. İran'daki efendisi çok muhterem bir zattı. Eskiden vezirlik yapmış olan bu kişi Bağdat'ın en seçkin kişisiydi. Yusef İslam tarihini, halifelerin parlak dönemlerini, onların İslam'a ne kadar bağlı olduklarını ve ellerindeki güç ve kudreti okuyup öğrendikçe Bağdat'taki Müslümanların niçin bu kadar perişanlığa düştüklerini sorgulamıştı. Ardından bu kadar ahlaksızlığa izin veren bir dinin bozuk ve zayıf (corrupt and weak) olduğunu düşünmüştü. Eskiden Rum olan bir Müslüman'a rastlayınca ondan Hıristiyanlık hakkında bazı şeyler öğrenmişti. Kendisinin onları putperest oldukları için terk ettiğini, fakat sadece İncil'i takip eden bir mezhep olduğunu söylemişti. Bu Rum-Müslüman İngiliz bir misyonerle karşılaşınca Protestanlığa geçerek Bombay'a gitmişti. Bu durum Yusef'in ilgisini uandırmıştı. Bu arada Yahudilerle konuşmuş, ikna olmamış. Katoliklerle tanışmış ve onların rehberliğinde vaftiz olarak Yusef adını almıştı. Ancak onlar da putperest ve İncil düşmanı bulmuştu. Yahudiler için çalışan misyonerlerden biriyle karşılaşınca Protestan olmuştu. Dinini değiştirdiği için Bağdat'ta rahat yaşayamayacağı için Batıya kaçtı. Cizvitlerle yolu kesişince Roma'ya ve oradan Paris'e gidip okumaya karar verdi. Onların himayesinde Suriye ve Trablus'u ziyaret etti, oralaradaki manastırlarda kaldı. Daha sonra Protestan misyonerlere sığındı. Geçmişini ve inancını iyice tetkik eden Amerikalı misyonerler niyetini sorunca "karanlıklar içinde bulunan Müslümanlara İncil'i anlatmak" olduğunu söyledi. Misyonerler ya Abeih'teki ilahiyat okulunda veya Malta Koleji'nde yetiştirilmesi kararını verince ikincisine yollandı. Beyrut'tan Malta'ya gitmek üzere gemiye bindirildi.¹⁵⁶ Okula varıp varmadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Yusuf Ziya el-Halidi (1842-1906): Osmanlı devlet adamı olarak kayıtlara geçen bu şahıs Kudüslü meşhur Halidî ailesinden¹⁵⁷ Erzurum ve Maraş'ta

156 "Letter from Mr. Jessup (7 Haziran 1858)", *The Missionary Herald*, Eylül 1858, Vol. 54, s. 284-286.

157 Filistinli Halidi ailesi daha çok Bab-ı Âli'nin hakimiyeti altında sürmekte olan Tanzimat reformlarının destekçisiydiler. Bu nedenle aile olarak Tanzimat'ın üç adamından biri olan Âli Paşa'nın himayesindeki Reşid Paşa'ya Suriye valiliği boyunca (1866-1871) destek vermişlerdir. Ailenin önde gelen üyesi Yasin el-Halidi Aralık 1867'de Reşid Paşa'nın Suriye'de yapılacak yenilikleri istişare etmek üzere topladığı Meclisi Umumi'de Kudüs temsilcisi olarak bulunmuştur. Saliha Gümüş, *II. Abdülhamit Döneminde Filistin Politikası*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, YL. Tezi, 2009, s. 104.

kadılık yapmış olan Muhammed Ali el-Hâlidî'nin oğludur. Annesi Anais, Rum kökenli bir hanımdı. İlk tahsilini Kudüs piskoposu Samuel Gobat'ın açtığı mektepte aldı. Eğitimine Mısır'da devam etmek istediye de olmadı. Avrupa'ya gitme isteği babası tarafından reddedilince Gobat'ın yardımıyla Malta Koleji'ne yazıldı. Burada iki yıl öğrenim gördü. Ardından ağabeyi Muhammed Yasin'in girişimiyle İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiyye'ye girdiye de öğrenimine bir yıl devam edip 1863'te Robert Kolej'e geçti. Bir buçuk yıl sonra babasının vefatı üzerine Kudüs'e döndü.¹⁵⁸ Kudüs'ün ilk belediye başkanı Abdurrahman Efendi'nin halefi olarak 1867'de göreve gelen Yusuf Ziya kendi döneminde şehrin yollarının düzeltilmesi, Sultan Havuzu'ndan şehre su nakli, Kudüs ve Yafa arasında yol inşaatı gibi büyük projeleri hayata geçirdi.¹⁵⁹ Altı yıl sürdürdüğü bu vazifesinden sonra Bab-ı Âli Tercüme Odası memuriyeti (1874), Viyana Doğu Dilleri Okulu'nda Arapça ve Türkçe hocalığı (1875) ve Meclisi Mebusan'da Kudüs vekili oldu.¹⁶⁰ Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle meclis kapatıldıktan sonra tehlikeli addedilen ve İstanbul'u terk etmesi emredilen on kadar mebus arasında o da vardı.¹⁶¹ Bunun üzerine Viyana'ya giden ve Viyana Üniversitesi Arap dili ve edebiyatı hocalığı yapan¹⁶² Yusuf Ziya 1881'de Kudüs'e dönünce belediye reisliğini Hüseyini ailesinden Ömer Abdüsselam'a devretti. Bundan sonra Doğu Anadolu'da ve Suriye'de kaymakamlık gibi daha alt idari görevlerde bulundu.¹⁶³ 1893'te kaleme aldığı *el-Hediyetü'l-Hamîdiyye fi'l-luğati'l-Kürdiyye* adlı eseri, Kürt dilinin yapısı ve gramer özelliklerine dair bir mukaddimeyi ve 5452 kelime-den oluşan alfabetik bir Kürtçe-Arapça sözlüğü ihtiva eden bir çalışmadır.¹⁶⁴ Fransızca, İngilizce, Türkçe, Kürtçe ve biraz da İbranice bilen¹⁶⁵ Yusuf Ziya Bey İstanbul'da hayatını kaybetti.¹⁶⁶

158 Mehmet S. Mertoğlu, "Yusuf Ziya el-Halidi", *DİA*, c. 44, s. 32-34. Yusuf Ziya Efendi'nin dinî mensubiyeti tartışmalıdır. Bazılarına göre Müslüman olmasına rağmen Hıristiyanlığın kıyısında olan bir şahsiyettir. Bazılarına göre ise reformcu, iyi bir Müslüman, hür düşünceli, önyargısız ve eğitilmiş bir kişidir. Bir Fransız cumhuriyetçi kadar liberaldir. Mebus olduğu dönemde İstanbul'da bir Rum manastırında kalmasının sebebi, babasının 1821 Yunan İsyanı sırasında Rum keşişlerini asilerle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle devlet tarafından verilen idam emrini uygulamaması dolayısıyla Rumların bir minnettarlık ifadesi olarak Yusuf Ziya'yı ücretsiz barındırmalarıdır. Alexander Scholch, "An Ottoman Bismarck from Jerusalem: Yusuf Diya' al-Khalidi (1842-1906)", *Jerusalem Quarterly*, S. 24, s. 73 ve 76.

159 Saliha Gümüş, s. 139.

160 Mehmet S. Mertoğlu, s. 32.

161 Saliha Gümüş, s. 104.

162 Mehmet S. Mertoğlu, s. 33.

163 Saliha Gümüş, s. 105.

164 Mehmet S. Mertoğlu, s. 32-34.

165 Geoffrey Lewis, *Balfour and Weizmann: The Zionist, the Zealot and the Emergence of Israel*, Bloomsbury Acad Yayinevi, 2012, s. 69.

166 Mehmet S. Mertoğlu, s. 33. Bazı rivayetlerde Bitlis'te öldüğü de söylenmektedir.

Bu kısımdaki öğrencilerin milliyetlerine göre dökümleri şu şekildedir: Habeş (2), İngiliz (1), Yahudi (6), Arnavut (1), Maltalı (1), Yunan (1), Rum (4), Bulgar (1), Arap (1). Neredeyse tamamı Protestanlığı kabul etmiştir. Hatta ailelerinin dinlerini terk ederek kişisel kararlarıyla din değiştirenler de az değildir. Malta Koleji'nde okuyanların tam listesine ulaşmak mümkün olmasa da buradaki listeyi bir örneklem kabul edersek öğrencilerin tamamı misyonerlik sahasına girmiş, İngiltere'ye ve Amerika'ya hizmetleriyle ön plana çıkmışlardır. Öte yandan İngiltere'ye yerleşenler de epeyce yekun tutmaktadır. Bu da kolejin kuruluş hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirdiği anlamına gelmektedir.

1854 yılına ait bir kayda göre okuldaki öğrenci mozayici hayli zengindi. Bombay, Habeşistan, Mısır, Kahire, İskenderiye, Beyrut, Halep, Yafa, İzmir, İstanbul, Moldovya, Siroz, Atina, Mora-Laconia, Kıbrıs, Selanik, Palermo, Roma, İngiltere, Fransa, Almanya ve Polonya gibi şehir ve ülkelerden gelen öğrenciler şu dilleri konuşuyorlardı: Türkçe, Arapça, İbranice, Hintçe, Malta dili, Süryanice, Amharic, Rumca, Ermenice, Kıptice, İngilizce, İspanyolca, Almanca, İtalyanca ve Fransızca.¹⁶⁷

Kolejin İşleyişiyle İlgili Gözlemler

Kolejin verdiği eğitim ve uyguladığı metotlar birtakım hatıra kitaplarında ve raporlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıtlar kolejin eğitim pratiğine ve içerideki gidişata birinci elden ışık tutmaktadırlar. Samuel Gobat'ın 1852 tarihinde bir dostuna yazdığı mektubu bunlardan birisidir. O yılın sonlarında koleje bir ziyaret gerçekleştiren Gobat intibalarını naklederken kolejin ilerleyişini görmekten dolayı çok mutlu olduğunu bildirmiştir. Çünkü Habeş, Mısırlı, Suriyeli ve İranlı olmak üzere sekseni aşkın öğrenci tıpkı bir aile gibiydiler. Protestan, Müslüman, Yahudi, Rum, Nesturi ve Katolik gençler bir arada ahenk içerisinde yaşamaktaydılar. Vaktiyle “kör bir Katolik” olan bir İtalyan gencini veya Tanrı'ya saygısızlık eden (blaspheming) bir Yahudi gencini diz çökmüş vaziyette İsa Mesih'e dua ederken görünce gözyaşlarını tutamadığını anlatmaktadır.¹⁶⁸ Onun bu şahadetinden kolejin öğrencilerin “din değiştirmelerine” öncelik verdiği anlaşılmaktadır.

Malta adası Asya-Avrupa güzergahında bulunduğu için bir çok seyyahın uğrak yeri idi. Dolayısıyla kolej de onların bu ziyaretlerinden nasibini alıyordu. George Bell adlı bir general 1863'te kolej müstemilatını gezmiş, izlenimlerini de gayet ayrıntılı bir şekilde 2 Nisan 1863 tarihli günlüğüne kaydetmişti. St. Julian körfezine nazır olan kolejin geniş bahçesinde bolca meyve ağacı (limon, incir, üzüm, badem vs), sebze, bitki ve çiçekler bulunmaktaydı. Bahçeden o kadar yüksek verim alıyorlardı ki, o dönem 16.000 adet portakal toplanmıştı. Kolejde sekiz

167 *Journal of a Deputation*, s. xxxi.

168 S. Gobat'ın Kudüs'ten yazdığı 29 Aralık 1852 tarihli mektubu, *Journal of a Deputation*, s. xvi.

öğretmen, bir doktor, sekreter, muhasebeci, kahya, yetimhane müdiresi ve on beş hizmetli çalıştığını belirten general, iç işleyişle ilgili anlatımına şöyle devam etmektedir:

Malta Protestan Koleji'ni ziyaret ettim. Müdürü Charles P. Miles'ti. 79 yaşlı öğrenci bulunmaktadır. Bunlardan 25'i ücretsiz okuyor. Öğrenciler şu şehirlerden gelmişler: Korfu, Messina, İzmir, Bombay, İstanbul, Beyrut, Nice, Trablusgarp, Kudüs, Antakya, Tebriz, Patras, İznik, İskenderiye, Palermo, Şumla, Odesa, Bulgaristan, Akropolis, Atina, İngiltere ve İskoçya. 25 öğrencinin İncil okuması mecburi. Diğerleri bunu genelde yapıyorlar ama mecburiyetleri yok. Her gün yapılan dua ve ayinlere katılarak Protestan olacakları umut ediliyor. Fakat papazlar, çocuklarını bu okula göndermesinler diye Maltalılara zulmediyorlarmış. Geçenlerde bir tanesi bu yüzden okuldan alınarak İtalya'ya gönderilmiş. Bulgar bir genç de buraya ücretsiz olarak alınmış. Geldiğinde kaba saba biriymiş; iki buçuk yıl evvel işlenmemiş ana dilinden başka hiçbir şey bilmiyormuş. Şimdi ise İngilizce okumayı öğrenmiş. Akıcı konuşuyor. Ayrıca Fransızca, Latince ve Grekçede de hayli ilerleme kaydetmiş.¹⁶⁹

Son derece başarılı bir görüntü arz eden kolejdaki öğrenci çeşitliliği zirveye ulaşmış gibidir. Bu kadar farklı bölgeden toplanan öğrenci kitlesini ortak dil İngilizce ile iletişime geçirme başarısı gözden kaçmamaktadır. Din eğitiminde de iki farklı yol izlenmesi, muhtemelen içerideki ahenk için kaçınılmazdı: Protestanlara mecburi din dersi, diğerlerine ise seçmeli. Bu sayede hem çok farklı dinlerden gençlere hitap ediliyor hem de bu sayede diğer din mensuplarıyla aralarında duygusal bir bağ kurularak din değiştirmelerinin önleri açılıyordu. Metne göre kolejin en büyük sıkıntısının Katoliklerin baskıları olduğu göz önünde bulundurulduğunda zaten Katolik öğrenci alma şansları asgariye inmişken bir de zorunlu din dersiyle onlardan tamamen kopmak olmazdı. Geline bu özgürlük ortamı muhtemelen 1861'de Müdür Miles'in yürürlüğe koyduğu serbestiyet anlayışı kararının pratiği idi. Zira Miles o yılsonu törenlerinde yaptığı konuşmasında dinî hoşgörü (religious tolerance) meselesini gündeme getirmiş, hangi mezhepten olursa olsun “kendi inancının gereği olan uygulamalarda” “tam özgürlük (full liberty)” verileceğini, öğrencinin kendi kilisesinin ibadetlerine katılacağını taahhüt etmişti. Kolej de Kutsal Kitap'ın tartışmalı olmayan ve uygulamalı yorumunu verecekti.¹⁷⁰ Halbuki bu tarihten önce kolejdaki gençlerin din/mezhep değiştirmeye yönlendirilmesi öncelikli amaçtı. Yukarıda verilen Gobat'ın 1852 tarihli mektup metninde ve yine aynı izlenimlerle ilgili bir başka dostuna yazdığı ikinci bir mektupta din değiştiren gençler öne çıkmaktaydı:

169 Major-General George Bell, *Rough Notes by an Old Soldier*, Londra 1867, c. 2, s. 348-349.

170 Salv. Mallia, s. 280.

Habeş, Mısırlı, İranlı ve Suriyeli yaklaşık 80 çocuk ve genç orada okuyor. Din olarak Müslüman, Yahudi, Kıpti, Katolik, Rum ve Nesturi var. Onların hep birlikte İsa Mesih adına huşu içerisinde diz çökerek dua ettiklerini görünce şükür gözyaşları döktüm.¹⁷¹

Buradaki farklı din mensuplarının “hepsinin” muhtemelen bir İsa Mesih resminin önünde diz çöktürülerek dua ettirilmesi yetkililer ve bağışçılar nezdinde kurumun başarı hanesindeki en yüksek not olmalıydı. Fakat bu gidişat bilhassa adadaki Katoliklerin tepkisine yol açmış, özellikle Katolik piskopos çocuklarını buradan almayanları aforoz yaptırımıyla tehdit etmiştir. 1861’de *Malta Times* gazetesinde Katolik bir Maltalı tüccarın mağduriyeti haber yapılmıştır. Habere göre tüccar kendi oğlunu, kolejde dinî anlayışa müdahale edilmez inancıyla eğitime gönderir. Çünkü Fransız konsolosunun iki oğlu da orada okuduğundan içi rahattır. Ne var ki, kolejin yayınladığı *Easter Precept Bulletin*’de Paskalya’da izlenecek program bildirilmişti ve bu da Katolik piskoposu öfkelenmişti. Törenler İngiltere Kilisesi’nin kabullerine göre icra edilecekti. Piskopos derhal babaya bir uyarı göndererek çocuğunu oradan alması gerektiğini, aksi takdirde kiliseden uzaklaştırılacağını bildirmiştir.¹⁷² Müdür Miles’in dinî hoşgörü vurgusu yapması bu ve benzer çalkantılar sebebiyle olmalıdır.

Bir Protestanlık Merkezi Olarak Malta Koleji

Malta Koleji yalnızca genç öğrencilerin eğitimi için değil, eski inançlarını terk edip Protestanlığa geçen yetişkinlerin de öğrenim ördüğü ve toplandığı bir merkezdi. 1848 yılında sağlığına iyi gelir düşüncesiyle Malta’ya giden İstanbul misyoneri Harrison O. G. Dwight orada tanıştığı bu tarz kimseler hakkında şu bilgileri vermektedir:

İki yıldır Malta’da 6-7 tane Katolik papaz ve keşiş toplanmış. Bunlar Katolik Kilisesi’ni terk edip Protestanlığı seçmişler. İki veya üçü bizzat Romalı, ikisi Mısırlı, biri Yunan ve biri İstanbullu. Bunların yolu bir şekilde Malta’da birleşmiş. Kısmen bunda da Protestan Koleji’nin bu gibi adamlara yönelik teşviki de etkili olmuş. Şu ana kadar hepsi bu kolejle bağlantılıymış. Bazıları kolejde biraz öğretmenlik de yapmış. Fakat kendi halklarına misyonerlik yapsınlar diye bu kolejin eğitimi altındaymışlar. Bazı değişiklikler yaşanmış ve üçü dışındakilerle bağlantı kesilmiş. Bunlardan ikisi Malta’dan ayrıldı. Dr. Achilli şu an İngiltere’de, İtalya namına orada [Protestanlığa] ilgi uyandırmak için gayret sarf ediyor. Aynı maksatla Amerika’ya da gideceği söyleniyor. Dr. Desanctis ise İtalya’da Protestan görüşlere sahip dinî bir dergi yayımına baş-

171 “Survey of Missionary Stations, Malta Protestant College”, *The Missionary Register*, Şubat 1854, Vol. 42, s. 79.

172 Haberin tam metni “Intolerance in Malta (2 Aralık 1861)”, *The Bulwark Reformation Journal*, 1861-1862, Londra 1862, Vol. 11, s. 168’de yer almaktadır.

lamak üzere. Bu dergi Akdeniz bölgesinde de dağıtılacak. Şu anki bütçesi İngiltere'den ve Malta'daki İngiliz sakinler tarafından karşılanacak.¹⁷³

Dwight raporunda kolejden uzaklaştırılan diğer şahısların kimliklerini vermekten kaçınmaktadır. Ancak bir başka kaynakta onlardan üçünün Fortunato Saccarres, Pietro Leonini ve Dr. Bonavia oldukları kaydedilmektedir. İlk ikisi İtalyan Katolik papazlardı ve Protestan olmuşlardı. Kolejde bir müddet öğretmenlik de yapan bu kişiler yüz kızartıcı bir suç işlediklerinden dolayı kendilerinin ve kolej öğretmenlerinden Giacinto Achilli'in başını yakmışlardı. Kayıtlara göre Achilli onlarla aynı evde kalıyordu. Fakat hepsi de o evde kadınlarla düşüp kalktıkları için kovuldular ve Achilli de buna göz yumduğu için suçlandı.¹⁷⁴ Dwight'ın "bazı değişiklikler yaşanmış" diyerek meskut geçtiği hadise bu olsa gerektir.

Görüldüğü gibi Malta Koleji Katoliklikten Protestanlığa dönen papazlara sığınak olmuş, onlara öğretmenlik kadrolarında yer bile vermişti. Protestanlığı kabul ettiği için memleketinde rahatı kaçan ve sonrasında Malta Koleji'ne sığınanlardan biri de Selim Efendi adlı bir Müslüman'dı. Bu şahıs Amerikalı misyonerlerin yerli yardımcılarından Baron Bedros'un, ardından da yine onların meslektaşı William Schauffler'ın telkinleri sonucunda Protestanlığı kabul etmiş Selanikli bir Türk'tü.¹⁷⁵ Osmanlı hukukundaki mürted kanununu ve Müslüman ahalinin tepkisini göz önüne alarak misyonerlerin telkinleriyle kendisi gibi din değiştiren karısını, baldızını ve çocuklarını da alarak Malta'ya gelmişti. Onların bu gelişleri *Malta Times* gazetesinde şöyle haber yapılmıştı:

1854 yılının en ilgi çeken olayı 9 Temmuzda iki Türk'ün Valetta'daki İskoç Free Kilisesi'nde vaftiz edilmesidir. Bunlar biri on dokuz, diğeri on altı yaşında iki kardeştir. Koleje ücretsiz öğrenci olarak kaydolmuşlardır. Babaları da aynı kilisede on sekiz ay önce vaftiz olmuştu. Fakat çocuklarının, kendi başlarına Hıristiyanlığı ustalıkla ve inandırıcı bir şekilde itiraf edebilir hale gelinceye kadar bekletilmesi uygun görüldü. Baba da kolejin bazı derslerine katıldı. Gençler ülkelerine dönüp misyonerlik yapma hususunda pek hevesliler. Tüccarın karısı, dört çocuğu ve baldızından oluşan bu Türk aile 'açıktan açığa Müslümanlıktan vazgeçip vaftiz olan Avrupa'daki ilk Türk aile' olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁶

Malta'da vaftiz olan Selim Efendi adını Edward Williams olarak değiştirdi. Oğlu Mustafa ise John ismini aldı. O ve erkek kardeşi Malta Protestan Koleji'nde üç yıl öğrenim gördüler.¹⁷⁷ İstanbul'a döndüklerinde Bebek köyüne yerleştiler.

173 "Letter from Mr. Dwight (27 Ekim 1848)", *The Missionary Herald*, Şubat 1848, Vol. 44, s. 40.

174 *Report of the Trial and Preliminary Proceedings of G. Achilli and Dr. Newman*, Londra 1852, s. 48 ve 98.

175 Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, New York: Robert Carter and Brothers, 1878, s. 85.

176 *Malta Times*, 1854, s. 2'den aktaran Salv. Mallia, s. 278.

177 *The Ottoman Convert*, Londra: Wertheim, Macintosh and Hunt Yayınları, 1860, s. 32.

Selim Efendi orada misyonerlerin hizmetinde Müslümanların Hıristiyanlaştırılması şubesinde çalışmaya başladı.¹⁷⁸ Anlaşılan Malta Koleji başlangıçtaki hedef kitlesini gittikçe genişletmekteydi.

Kolejin Protestanlık davasına verdiği eğitim katkısının şemsiyesi Bulgar gençlerini de kucaklama niyetindeydi. American Board'un İstanbul'daki misyonerlerinden Cyrus Hamlin bir Bulgar Misyonu'nun kurulması girişimleri sırasında görüştüğü Lord Shaftesbury'den yardım istemişti. Bu görüşmenin hemen akabinde kararını Hamlin'e 11 Temmuz 1856 tarihli şu mektubunda "sizden ricamız, misyoner kardeşlerinizi Bulgaristan'a iki misyoner yollanması için harekete geçirmeniz ve bunun sorumluluğunu bizim de üstlenmemize izin vermenizdir. Onlara nezaret etmede bizler kendi payımıza bir miktar tedarik etme adına, maiyetleri için yılda 300 sterlin vereceğimizi bildiriyoruz"¹⁷⁹ diyerek bildirmişti.

Bu durumda kolejin mevcut hitap kitlelerine bir de Bulgarların eklenmesiyle bu yeni projeye destek verilirken, kurumun yaptırım gücü de artırılıyordu. Nitekim aşağıdaki başlıkta tamamı yayınlanacak olan General George Bell'in mektubunda ücretsiz olarak okuyan bir Bulgar öğrenciden söz edilmiştir. Öte yandan Lord Shaftesbury'nin nüfuzunun İngilizler dışındaki misyoner teşkilatları üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Gümrah bir şekilde ilerleyen Malta Koleji Osmanlı coğrafyasında da yankı bulmuştu. Mesela, Trabzonlu bazı gençler orada görevli Amerikalı misyoner Philander O. Powers'e gelerek kendilerini Malta'daki koleje göndermesini veya ülkenin herhangi bir yerinde papazların baskı yapmayacağı ve eğitim alabilecekleri bir yere yollanmasını defalarca istedikleri¹⁸⁰ rapor edilmiştir. Bu durumda adanın mezhep değiştirenler tarafından asude bir yer olarak telakki edildiği anlaşılmaktadır. Yine Amerikalı misyonerlerin adaya giderek meslektaşlarıyla görüştikleri de vakidir. Yunanistan misyoneri Jonas King 1848 yılında ziyaret ettiği adada İngiliz dostlarıyla görüştüğünü, Protestan kolejinin müdür yardımcısı Reginald G. Bryan'la on sekiz on gün geçirdiğini anlatmaktadır.¹⁸¹

Kapanışı

Büyük umutlarla, ciddi yatırımlarla ve olağanüstü emeklerle kurulan ve gelişim basamaklarını gayet güzel bir şekilde çıkmakta olan Malta Koleji 1865'te faaliyetini sonlandırma kararı almış, 1868'de de son öğrencilerini mezun etmiştir. Kapatılma kararının sebepleri bağlamında akla gelen en yakın ihtimaller adadaki

178 Cyrus Hamlin, *Among...*, s. 86.

179 Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 343.

180 "Letter from Mr. Powers (27 Ocak 1853)", *The Missionary Herald*, Mayıs 1853, Vol. 49, s. 137.

181 "Letters from Mr. King (21 Haziran 1848)", *The Missionary Herald*, Eylül 1848, Vol. 44, s. 317.

Katoliklerin İngiliz misyonerlere rahat vermemesi ve Dr. Achilli vakasıdır. Fakat bunlara dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Misyoner kaynakları cephesinden kapanışla ilgili ileri sürülen iki gerekçe bulunmaktadır. İlki, kolejin borçlanmasını ödeyememesiydi.¹⁸² İkincisi ise memleketlerinden koparılıp koleje getirilen çocukların kendi kültürlerine yabancılaşmalarıydı. Bu yüzden bu gibi okullar öğrencilerin kültürünün kök saldığı yerlerde kurulmalı, bunun için de oralarda yerli öğretmenlerin yetiştirilmesi teşvik edilmeliydi. Nitekim bunun ilk adımı Lübnan'daki Abeih İlahiyat Okulu ile atıldı. Daha sonra da Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji faaliyete geçirildi.¹⁸³ Ancak kolej kararı Amerikalı misyonerlerin Suriye Misyonu tarafından 1862'de alındı ve Daniel Bliss kurucu müdür olarak seçildi. İki yılını Amerika ve İngiltere'de geçiren Bliss oralardaki ünlü ve cömert kişilerden maddi destek sağladı. Bunlar arasında W. E. Dodge, D. S. Dodge, Lord Shaftesbury ve John Bright da vardı. 1866'da açılan kolejde tüm Hıristiyan mezheplerine mensup gençlerin yanı sıra Dürzi, Yahudi ve Müslüman gençler de bulunuyordu.¹⁸⁴ Bu gelişmelerden çıkarılabilecek bir sonuç, Suriye'de açılan ve günümüzde Amerikan Üniversitesi olarak devam etmekte olan kolejin Malta Koleji'nin kapatılmasıyla vücut bulmuş olmasıdır. Bliss'in temas kurduğu kişilerden biri Malta Koleji'nin belkemiği Lord Shaftesbury olması elbette yeni koleji İngiliz-Amerikan ortak yapımı haline getirmiştir. Bu durumda İngilizler eğitim öğretim işlerini bu tarihlerde Amerikalı misyonerlere devrettiklerini söylemek hakikatten uzak bir tespit sayılmamalıdır. Nitekim Malta Koleji'nin teoloji bölümünün de 1868'de açılan Abeih ilahiyat okulu olarak devam ettiği görülmektedir. Fakat aynı tarihlerde benzer bir gelişmenin İstanbul'da yaşandığı hatırlanmalıdır. Bebek İlahiyat Okulu müdürü C. Hamlin'in tam da Malta Koleji'nin kapanmasına yakın (1863) Robert Koleji'ni kurmaya girişmiştir. Bu iki kurumun bağlantısını düşündüren husus ise, Hamlin'in bu koleji açarken kendisinin bağlı bulunduğu American Board'un görüşlerini dinlememesi, hatta istifa etmesi; buna mukabil içerisinde Lord Shaftesbury'nin de bulunduğu İngiltere'nin nüfuzlu şahsiyetleriyle dirsek temasında bulunmasıdır. Bir anlamda Robert Koleji'nin kurulmasında örnek ve saik olan kurum Malta Koleji gibi görünmektedir. Şüphesiz bu iddia daha etraflı bir araştırmayla kesinleşebilecektir. Neticede bu kolej kendince haklı gerekçelerle yirmi iki yıllık eğitim öğretim çalışmalarını sona erdirmiştir.

182 Geoffrey Finlayson, s. 498.

183 David C. Gordon, *Lebanon: The Fragmented Nation*, New York: Routledge Yayınevi, 2016, s. 180.

184 David M. Stowe, "Bliss, Daniel", *Biographical Dictionary of Christian Missions*, haz. Gerald H. Anderson, New York: B. Eerdmans Publishing, 1998, s. 67.

Sonuç ve Değerlendirme

Bir İngiliz eğitim kurumu olan Malta Protestan Koleji 1846 yılında “Doğu bölgelerinde yaşayan yüz milyon insan arasından ahlaki bozulmanın içine gömülen yerlilere dinin sade ışığını yaymak, ahlaki ve zihni açıdan ilerlemelerini sağlamak”¹⁸⁵ şeklindeki resmi söylemle kurulmuştur. Bu doğrultuda kolej çok dilli, çok dinli ve çok milliyetli bir öğrenci kitlesini ortak dil İngilizce etrafında yetiştirmeyi hedeflemiştir. Gerçekten de Yahudi, Habeş, Arap, Türk, Arnavut, Bulgar, Rum, Ermeni, Kürt, Kıpti vd. kesimlerden gelen öğrenciler kolejden ayrıldıktan sonra misyonerlik sahasında olduğu kadar mensup oldukları coğrafyaların devlet kademelerinde İngilizler ve kısmen de Amerikalılar için hizmet etmişlerdir. Bu yönüyle İngiliz sömürgelerinde ihtiyaç duyulan «yerli okumuş zümreler» yetiştirilmesi projesine katkıda bulunduğu, bu projenin Hindistan ve Afrika’daki İngiliz okullarından sonraki aşama olduğu aşikardır. Bu nedenle bu kolej küresel ölçekte bu iki coğrafyanın ardından Osmanlı’ya okullaşma yoluyla girişte bir ara dönemi temsil etmektedir.

Kolejin Osmanlı topraklarında çalışan misyonerlerle ve dolayısıyla Osmanlı tebealarıyla da sıkı bir irtibatı söz konusu olduğundan azınlıkların Batılılaşma serüveni konusuna dahil edilmesi halinde sahaya farklı bir boyut getireceği düşünülebilir. Öte yandan Amerikan misyoner okullarının iç dönüşümlerinde model teşkil etme ihtimalinin yüksek olduğu da not edilmelidir.

Protestanlığa geçmiş Yahudi gençlerinin çoğunlukta olması, okulun o dönemde İngilizlerin yürüttüğü *Jewish Restoration* (Yahudilerin geri dönüşü) projesine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Bu proje kapsamında *London Jews Society* ile *Church Missionary Society*’nin Kudüs başta olmak üzere Ortadoğu şehirlerindeki okullarının bir üst kademesini teşkil ettiği söylenebilir. Mezun olan Yahudi-Protestan gençlerin çoğusunun misyonerlik çalışmalarına katılmaları, burada aldıkları eğitimin kalitesine ve isabetliliğine açık bir delildir.

Osmanlı topraklarında rahat hareket edebilmek ve devlet kadrolarını kontrol aracı olarak “Batı eğitiminden geçmiş yerli insan” unsurunu iyi tespit eden İngiltere Hindistan’daki okullarından sonra bu halkaya eklediği Malta Koleji’yle azınlıklara ve Yahudi cemaatine nüfuzunu kuvvetlendirmiştir. Bu açıdan bu kolej sömürgecilik-okul ilişkisinin tipik bir örneğini teşkil etmektedir.

185 Geoffrey Finlayson, s. 160.

Kaynakça

Kitaplar

Alpan, Necip P., *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara, Çağdaş Basımevi, 1978.

Bell, George, *Rough Notes by an Old Soldier*, Londra, 1867.

Bennett, George, *The History of Bandon, and the Principal Towns in the West Riding of County Cork*, Cork, Francis Guy, 1869.

Bernstein, Aaron, *Some Jewish Witnesses for Christ*, Londra, 1909.

Bigelow, Andrew, *Travels in Malta and Sicily: With Sketches of Gibraltar in 1827*, Boston, 1831.

Cannon, John, "Hastings, Francis Rawdon-Hastings", *A Dictionary of British History*, Oxford Üniversitesi Yayını, 2009.

Chabbara, G. S., *Advance Study in the History of Modern India (1803-1920)*, Yeni Delhi, Lotus Yayıncılık, 2005.

Champion, Thomas T., *Christ Church Cockfosters Centenary (1839-1939)*, Southgate, 1939.

Comay, Joan, "Shaftesbury, Anthony Asley Cooper", *Who's Who in Jewish History: After the Period of the Old Testament*, Londra, Routledge Yayınları, 1995.

Considerations on the Foundation of a Protestant College at Malta, for the Education, on Christian Principles, of Inhabitants of the East, and Others, Londra, A. Macintosh, 1845.

Constitution of Malta Protestant College, Londra, 1845.

Elsie, Robert., *A Biographical Dictionary of Albanian History*, New York, I.B. Tauris Yayınevi, 2012.

Finlayson, Geoffrey, *The Seventh Earl of Shaftesbury (1801-1885)*, Kanada, Regent Kolej Yayınları, 2004.

Flew, Sarah, *Philanthropy and the Funding of the Church of England (1856-1914)*, New York, Routhledge Yayıncılık, 2016.

Fraser, Donald, *Mary Jane Kinnaird*, Londra, 1890.

Gibson, Shimon, *Jerusalem in Original Photographs, 1850-1920*, Eisenbrauns Yayınları, 2003.

Gordon, David C., *Lebanon: The Fragmented Nation*, New York, Routledge Yayınevi, 2016.

Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, New York, Robert Carter and Brothers, 1878.

_____, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür [My Life and Times]*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.

Hodder, Edwin, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Cambridge Üniversitesi Yayını, 2014, (ilk basım 1886).

Journal of a Deputation sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College, in 1849, Londra, J. Nisbet & Co., 1854.

Kopf, David, “Oryantalizm ve Hindistan’ın Okumuş Elit Sınıfı”, *Sömürgecilik ve Eğitim*, çev. İbrahim Kalın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991.

Krapf, J. Ludwig, *Travels, Researches and Missionary Labours During an Eighteen Years’ Residence in Eastern Africa*, Londra, Frank Cass Yayınevi, 1968.

Lewis, Geoffrey, *Balfour and Weizmann: The Zionist, the Zealot and the Emergence of Israel*, Bloomsbury, Acad Yayınevi, 2012.

Martin, Robert Montgomery, *History of the British Possessions in the Mediterranean*, Londra 1837.

Meriç, Ümit, *Seyahatlerin Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, İstanbul, Albaraka Türk Katılım Bankası Yayını, 2010.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2005.

Oakes, John, *Kitchener’s Lost Boys: From the Plying Fields to the Killing Fields*, The History Yayınevi, 2009.

Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları, haz. Ayşe Aksu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.

Perry, Yaron, *British to The Jews in Nineteenth Century Palestine*, Londra, Frank Cass Yayınları, 2003.

Prime, Edward G., *Forty Years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1883.

Report of the Trial and Preliminary Proceedings of G. Achilli and Dr. Newman, Londra, 1852.

Sedra, Paul, *From Mission to Modernity: Evangelicals, Reformers and Education in Nineteenth-Century Egypt*, New York, I.B. Tauris Yayınevi, 2011.

Seton, Rosemary, *Western Daughters in Eastern Lands: British Missionary Women in Asia*, California, Praeger Yayınları, 2013.

The Church Missionary Cleaner, vol. 9, 1885.

The Ottoman Convert, Londra, Wertheim, Macintosh and Hunt Yayınları, 1860.

Thorne, R. G. "Gough Calthorpe, Hon. Frederick", *The History of the Parliament the House of Commons*, Londra, 1986.

Tracy, Joseph, *History of the American Missions to the Heathen*, Worcester, Spooner & Howland Yayınları, 1842.

Trevelyan, Raleigh, *Princes Under the Volcano: Two Hundred Years of a British Dynasty in Sicily*, Londra, Faber and Faber Yayınları, 2012.

Whitehead, Clive, *Colonial Educators: The British Indian and Colonial Education Service 1858-1983*, New York, I.B. Tauris Yayınevi, 2003.

Tezler

Ellington, Barbara Reeves, "That Our Daughters may be as Corner Stones American Missionaries, Bulgarian Nationalists and the Politics of Gender (1832-1872)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), New York Devlet Üniversitesi, New York, 2001.

Gümüş, Saliha, "II. Abdülhamit Döneminde Filistin Politikası", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Leest, Charlotte van der., "Conversion and Conflict in Palestine: The Mission of the Church Missionary Society and Protestant Bishop Samuel Gobat", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Leiden, 2008.

Roper, Geoffrey, "Arabic Printing in Malta 1825-1845: Its History and Its Place in the Development of Print Culture in the Arab Middle East", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Durham Üniversitesi, Durham, 1988.

Uğuz, Sacit, "I. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2011.

Makaleler

"Malta Protestant College, First Occasional Paper Issued by the Committee (14 Mart 1846)", *The Penny Protestant Operative*, vol. 6, Mayıs, 1846.

"Mr. Henry William Churchward", *Minutes of the Proceedings of the Institution of Civil Engineers*, vol. 53, 1878.

"Protestant School at Malta", *The English Journal of Education*, vol. 3, 1845.

Abdul Waheed, "Jihad-Misconceptions about Islamic Teaching", *Ravi Dergisi*, s. 93.

Aksu, Ayşe, "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Kutadgubilig*, s. 13, Mart, 2008.

Aldrich, Richard-Peter Gordon, “Ryder, Dudley Francis Stuart, 3rd Earl of Horrowby”, *Dictionary of British Educationists*, 1989.

Bayraktar, Kaya, “Osmanlı Bankasının Kuruluşu”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, s. 2, 2002.

Bulgur, Durmuş, “Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”, *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, s. 17, 2004.

Bustin, John S., “William Farquhar First Resident and Commandant of Singapore”, *Natural History Drawings: The Complete William Farquhar Collection: Malay Peninsula (1803-1818)*, ed. Laura Dozier, Singapur, 2010.

Buzpınar, Tufan, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, s. 10, 2003.

Cassar, Carmel, “Education in Hospitaller Malta”, *Yesterday’s Schools: Readings in Maltese Educational History*, ed. R. G. Sultana, Malta, PEG Yayınları, 2001.

Cassar, George, “A Glimpse at Private Education in Malta 1800-1919”, *Melita Historian*, s. 13, 2000.

Chaghatai, İkrâm, “Introduction”, *Writings of Dr. Leitner: Islam, Education, Dardistan, Politics and Culture of Northern Areas*, ed. M. İkrâm Chaghatai, Lahor, 2002.

Chatziioannou, Maria Christina, “Between Tradition and Modernity: Joannes Gennadius at the End of the 19th Century”, *The New Griffon, 12: Hidden Treasures at the Gennadius Library*, 2011.

Choules, John, O.-Thomas Smith, “Malta”, *The Origin and the History of Missions*, Boston, 1837.

Christopoulos, Marianna D., “Nineteenth-century America through the Eyes of John Gennadius”, *The Historical Review*, s. 12, 2015.

Çatalbaş, Resul, “Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar,” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 2, 2012.

Çetin, Atilla, “Faris eş-Şıdyak”, *DİA*, c. 12.

Doğan, Mehmet Ali, “From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story”, *American Missionaries and the Middle East*, ed. Mehmet Ali Doğan, Heather J. Sharkey, Utah Üniversitesi Yayını, 2011.

_____, “Jonas King: Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Yunanistan’da Bir Amerikalı”, *Türk-Yunan İlişkileri Üzerine Makaleler*, Doğu Kitabevi, 2014.

Hamilton, Thomas, “Jocelyn, Robert (1788-1870)”, *Dictionary of National Biography*, vol. 29.

Hilton, David, "Lord Ashley-7th Earl of Shaftesbury (1801-1885)", *Cross†Way*, s. 122, 2011.

Hong, Shen. "An English Missionary's Contribution to the Historical Memories of Hangzhou: A Study of Arthur Evans Moule's Writings and Photographs", *Creative Spaces, Seeking the Dynamics of Change in China*, ed. Denise Gimpel, Bent Nielsen and Paul J. Bailey, Kopenhagen, Nordic Institute of Asian Studies Yayını, 2012.

Hyamson, Albert M. "British Projects for the Restoration of Jews to Palestine", *American Jewish Historical Society*, s. 26, 1918.

Mallia, Salv, "The Malta Protestant College", *Melita Historica*, s. 3, 1990.

Martin, Sarah, "The Shah Jehan Mosque, Woking An Unexpected Gem", *Conservation Bulletin*, s. 46, 2004.

Mertoğlu, Mehmet Suat, "Yusuf Ziya el-Halidi", *DİA*, c. 44.

Nurdoğan, Arzu M. "Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, s. 25, 2014.

Öney, Celal, "Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin", *Tarih Okulu Dergisi*, s. 15, 2013.

Pakdemirli, M. Nur, Abdulhamit Birişik, "Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s. 2, 2013.

Randon, Stanley Farrugia, "History of the Foundation of the School of Anatomy and Surgery", *Malta Medical Journal*, s. 4, Aralık, 2006.

Robson, Laura C., "Archeology and Mission: The British Presence in Nineteenth-Century Jerusalem." *Jerusalem Quarterly*, s. 40, 2000.

Roper, Geoffrey, "Arabic Books Printed in Malta 1826-42: Some Physical Characteristics", *Journal of Semitic Studies*, s. 15, 2004.

_____, "1830'larda Malta Matbaası'ndaki Türkçe Basım ve Yayıncılık", çev. Ayşe Aksu, *Kutadgubilig*, s. 17, Mart, 2010.

Sant, Carmel, "Protestant Maltese Bible Translations (1870-1872)", *Journal of Maltese Studies*, s. 11, 1977.

Scholch, Alexander, "An Ottoman Bismarck from Jerusalem: Yusuf Diya' al-Khalidi (1842-1906)", *Jerusalem Quarterly*, s. 24.

Sultana, Ronald G. "Technical and Vocational Education in 19th Century", *Yesterday's Schools: Readings in Maltese Educational History*, ed. R.G. Sultana, Malta, PEG Yayınları, 2001.

Taner, Nihat, “Mersin’e Gelen Ecnebi Gemiler-1 Uss Shenandoah”, *Mersin Deniz Ticareti Dergisi*, s. 242, Temmuz, 2012.

Toprak, Zafer, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, *Toplumsal Tarih*, s. 191, 2009.

The Missionary Herald ve The Missionary Register Serisi

“Education Societies”, *The Missionary Register*, vol. 14, 1826.

“Field Notes-Central Turkey”, *The Missionary Herald*, vol. 68, Şubat, 1872.

“Hope for Abyssinia”, *The Missionary Register*, vol. 38, Temmuz, 1850.

“Letter from Dr. Clark”, *The Missionary Herald*, vol. 67, Ağustos, 1871.

“Letter from Mr. Coan (20 Ekim 1855)”, *The Missionary Herald*, vol. 52, Mart, 1856.

“Letter from Mr. Dwight (27 Ekim 1848)”, *The Missionary Herald*, vol. 44, Şubat, 1848.

“Letter from Mr. Greene (6 Aralık 1867)”, *The Missionary Herald*, vol. 64, Mart, 1868.

“Letter from Mr. Jessup (7 Haziran 1858)”, *The Missionary Herald*, vol. 54, Eylül, 1858.

“Letter from Mr. Lyons (4 Ekim 1859)”, *The Missionary Herald*, vol. 56, Ocak, 1860.

“Letter from Mr. Powers (27 Ocak 1853)”, *The Missionary Herald*, vol. 49, Mayıs, 1853.

“Letters from Mr. King (21 Haziran 1848)”, *The Missionary Herald*, vol. 44, Eylül, 1848.

“Recent Intelligence-Home Proceedings”, *The Missionary Herald*, vol. 51, Ekim, 1855.

“Survey of Missionary Stations, Malta Protestant College”, *The Missionary Register*, vol. 42, Şubat, 1854.

Bliss, Edwin E. “The Missions of the American Board in Asiatic Turkey (1831-1887)”, *The Missionary Herald*, vol. 84, Temmuz, 1888.

Çevrimiçi Kaynaklar

“100 Yıllık Çırçır Fabrikası Araştırma Merkezi Oluyor”, *Tarsusonline Haber*, 15 Nisan 2012 (16.10.2016).

“A Bulgarian in the lands of Assyria, Babylon and Chaldea”, Varna Arkeoloji Müzesi Resmi Sayfası (3 Haziran 2015), www.archaeo.museumvarna.com/.../a-bulgarian-in-the-land, (28.06.2016).

“Boğaziçi Üniversitesi Tarsus-Gözlükule Kazı ve Araştırma Projesi”, www.tarsus.boun.edu.tr/, (16.10.2016).

“Canon James (John) Edward Hanauer, 1850-1938”, The Palestine Exploration Fund web sayfası. www.pef.org.uk/.../canon-james-john-edward-hanauer. (17.08.2016).

“Descendants of James Black”, belindacohen.tripod.com/.../blackfamilyregister.pdf, s. 5. (26.6.2016).

Maggie McKee-Huey, *The Role and Impact of Jewish Evangelism in Nineteenth Century Great Britain: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, history.ou.edu/Websites/history/images. (4. 10. 2016).

Xhevat Lloshi, “The Bible Society and Albanian Translations”, *Institute for Albanian and Protestant Studies*, instituti.org/bible-society-albanian-translations. (30.06.2016).

